

กรุงศรีอยุธยา) และมีโอกาสได้เผยแพร่ศาสนาเข้าสู่ชุมชนต่างๆ มากขึ้น ทำให้คนในพื้นที่ที่เคยนับถือศาสนาและลัทธิความเชื่ออื่นๆ อยู่ก่อน เข้ารับอิสลามมากขึ้น เป็นผลให้เกิดชุมชนมุสลิมขึ้นโดยรอบพื้นที่ทะเลสาบสงขลา และได้แพร่ขยายออกไปสู่บริเวณอื่นๆ ในภาคใต้ และในภาคอื่นๆ ด้วยเหตุผลต่างๆ เช่น อพยพโยกย้ายไปตั้งถิ่นฐานใหม่ ถูกอพยพไปเพราะเหตุผลทางการเมือง เป็นต้น ทำให้ศาสนาอิสลามแพร่ขยายไปสู่พื้นที่อื่นๆ กว้างขวางมากขึ้น และเป็นเครือข่ายให้คนในพื้นที่ศึกษาได้ติดต่อสัมพันธ์สืบต่อมาถึงปัจจุบัน เช่น ความสัมพันธ์ของชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษา กับชาวไทยมุสลิมในพื้นที่หนองจอก มินบุรี กรุงเทพมหานคร ไซยา สุราษฎร์ธานี ซึ่งมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันมาก

พ่อค้า นักเดินเรือ นำอิสลามเข้าสู่พื้นที่ศึกษาในยุคต้นๆ

การเผยแพร่ศาสนาอิสลามเข้าสู่ชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคแรกเชื่อกันว่าไม่ได้เข้ามาโดยนักการเผยแพร่ศาสนา แต่ศาสนาอิสลามเข้ามาเผยแพร่ในพื้นที่โดยคนกลุ่มอื่นๆ เช่น กลุ่มพ่อค้านักเดินเรือในทะเลหรือมหาสมุทร กลุ่มผู้แสวงหาดินแดนใหม่หรือกลุ่มผู้หนีภัยสงคราม เช่น กรณีของต้นตระกูลที่สร้างและปกครองเมืองหัวเขาแดง ซึ่งเมื่อเกิดชุมชนมุสลิมขึ้นการศึกษาและการเผยแพร่ศาสนาอิสลามจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นด้วย

เผยแพร่อิสลามด้วยวิธีมุขปาฐะเป็นหลัก

การเผยแพร่หลักการต่างๆ ของอิสลามในยุคแรกเป็นภาระหน้าที่ของมุสลิมที่อพยพเข้ามาตั้งชุมชนขึ้นครั้งแรก แต่เนื่องจากการเผยแพร่ศาสนาในสมัยนั้นไม่มีสื่อการเรียนการสอนที่เป็นหนังสือมากนัก ส่วนใหญ่อาศัยการถ่ายทอดที่เป็นมุขปาฐะและการฝึกฝนปฏิบัติโดยตรงด้วยข้อจำกัดในการเผยแพร่และถ่ายทอดเรียนรู้ดังกล่าว ทำให้ไม่มีผู้รู้ศาสนาเพียงพอต่อความต้องการของชุมชน การศึกษาหลักปฏิบัติต่างๆ ทางอิสลามในชุมชนต่างๆ ในพื้นที่ศึกษาจึงเริ่มจากผู้ที่มีพอรู้อะหลักปฏิบัติทางศาสนาเล็กน้อย ได้พยายามถ่ายทอดตามความรู้ความเข้าใจและประสบการณ์ของตนๆ ให้คนในชุมชนทั้งเด็กและผู้ใหญ่ตามโอกาสที่เกิดขึ้น โดยอาศัยศรัทธาหรือความเชื่อมั่นเป็นที่ตั้ง ไม่มีองค์กรรับผิดชอบ ไม่มีหนังสือตำราคัมภีร์ ไม่มีนักวิชาการศาสนาที่รู้เข้าใจและแตกฉานในหลักศาสนา ได้เรียนรู้มาอย่างไรก็ปฏิบัติสืบทอดไปอย่างนั้น

ปฏิบัติศาสนาตามประเพณีปฏิบัติที่สืบทอดมาแต่โบราณ

การศึกษาและการปฏิบัติธรรมตามหลักอิสลามในพื้นที่ศึกษาในอดีตจึงทำกันตามความเข้าใจของท้องถิ่นหรือตามประเพณีที่เคยปฏิบัติสืบทอดกันมา ใครที่พอรู้อะหลักบ้างก็ได้แนะนำคนอื่นๆ อบรมสั่งสอนคนอื่นๆ สืบทอดมา ไม่มีแบบแผนปฏิบัติที่แน่นอน ไม่มีองค์กรรับผิดชอบโดยตรง ทำให้แต่ละชุมชนมีประเพณีข้อปฏิบัติบางประการแตกต่างกัน จุดเน้นของศาสนาจึงอยู่ที่ศรัทธา ความเชื่อมั่นในพระผู้เป็นเจ้าเป็นที่ตั้ง มีความตั้งใจปฏิบัติตามความรู้ด้วยบริสุทธิ์ จึงมีการกล่าวกันว่าสมัยนั้น “รู้น้อยไม่เป็นไร ขอให้ปฏิบัติมากๆ ก็พอ สมัยนั้นผู้รู้ทางศาสนามีน้อย แต่มีผู้ปฏิบัติศานามาก ต่างจากสมัยนี้ผู้รู้มีมากแต่ผู้ปฏิบัติมีน้อย” เล่ากันว่าสมัยนั้น การไปมัสยิด ในอดีต

ชาวบ้านนิยมไปรวมตัวกันที่มัสยิด ปัจจุบันชาวบ้านไปมัสยิดน้อย” ในสมัยนั้นการประกอบพิธีกรรมหลายอย่างไม่ตรงตามหลักปฏิบัติทางศาสนา แต่ประกอบพิธีกรรมด้วยความบริสุทธิ์ และเชื่อมั่น เช่น การทำละหมาด ผู้ที่ไม่รู้หรือทำตามขั้นตอนการละหมาดไม่ได้ ก็อนุโลมให้ทำละหมาดวันละครั้ง โดยทำในเวลาก่อนสว่างหรือที่เรียกว่า “หัวรุ่ง” บางชุมชนให้ทำตอนค่ำหรือ “หัวค่ำ” วิธีการคือ เมื่ออาบน้ำละหมาดและแต่งกายเรียบร้อยแล้วจึงเข้าประจำที่ละหมาด เอาผ้าคลุมหัว นั่งภาวนาชื่อของพระอัลเลาะห์ แล้วก้มกราบคล้ายๆ กราบสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ใช้เวลาพอประมาณ เป็นอันเสร็จพิธี วันนั้นไม่ต้องทำละหมาดอีกแล้ว ซึ่งมีคำเรียกการละหมาดลักษณะแบบนี้ในพื้นที่วิจัยว่า “ไหว้สาตาดาค” ซึ่งปรากฏอยู่ทั่วไปในพื้นที่ศึกษาในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา ซึ่งกล่าวได้ว่าการศึกษาและเผยแพร่นศาสนาอิสลามในช่วงเวลาก่อนร้อยปีที่ผ่านมา เป็นการศึกษาแบบดั้งเดิม ไม่มีระบบระเบียบ ไม่มีผู้รู้ศาสนาที่แท้จริง แต่ละชุมชนมีแบบแผนประเพณีและความเข้าใจในหลักการทางศาสนาแตกต่างกัน ไม่เน้นความรู้ความเข้าใจในหลักการปฏิบัติ แต่เน้นเจตนา ศรัทธา ความบริสุทธิ์ใจต่อพระอัลเลาะห์เป็นที่ตั้ง

การแลกเปลี่ยนเรียนรู้หลักอิสลามกับชุมชนอื่นเริ่มชัดเจนขึ้นสมัยรัชกาลที่ 4

แบบแผนและระบบการศึกษาและปฏิบัติศาสนธรรมของชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาเริ่มพัฒนาการมากขึ้นเมื่อมีการตัดถนนเชื่อมเมืองต่างๆ ถึงกัน คือ เมืองไทรบุรี – สงขลา นครศรีธรรมราชในสมัยรัชกาลที่ 4 (2409) ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ได้รวมเมืองไทรบุรี เมือง ปะลิส เมืองสตูลเข้าด้วยกัน(2440) และประกาศใช้พระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ ร.ศ.116 (2441) และมีการจัดตั้งมณฑลขึ้นในภาคใต้(2449) และมีประกาศให้ปฏิบัติต่อชาวไทยมุสลิมอย่างดีในสมัยรัชกาลที่ 6 (2466) เหตุการณ์เหล่านี้ทำให้ชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาสามารถติดต่อกับมุสลิมในพื้นที่อื่นๆ ได้สะดวก ทำให้มีโอกาสดูแลเรียนหลักปฏิบัติต่างๆ ได้กว้างขวางขึ้น ได้มีโอกาสไปศึกษาเล่าเรียนศาสนาในพื้นที่อื่นๆ และคนในพื้นที่อื่นๆ เดินทางเข้ามาเผยแพร่นศาสนาในพื้นที่ศึกษาได้มากขึ้น ทำให้มีผู้รู้ผู้เข้าใจหลักอิสลามเพิ่มขึ้น คนเหล่านั้นมักได้เป็นผู้นำชุมชน เป็นผู้ทรงความรู้ และได้เปิดโอกาสให้เด็กๆ เยาวชนและผู้สนใจมาเรียนหลักศาสนา หลักปฏิบัติทางศาสนา ความรู้ทางศาสนาที่บ้านเรือนของตนเอง เรียกกันว่า“อ่านหนังสือ”หรือ“เรียนหนังสือ” สอนตั้งแต่หัวค่ำไปจนถึงเด็ก เด็กๆ จะหลับนอนอยู่ที่บ้านผู้สอน กลับบ้านไปทำงานในครอบครัวตนเองตอนเช้า ส่วนผู้สอนศาสนาก็ประกอบอาชีพตามปกติเหมือนชาวบ้านทั่วไป ไม่ต้องเตรียมการสอนหรือศึกษาค้นคว้าและแสวงหาความรู้เพิ่มเติมมากนัก เป็นการเรียนการสอนภายในครอบครัวในชุมชน เพื่อให้รู้เข้าใจแล้วนำไปปฏิบัติได้ถูกต้อง ความรู้ที่สอนอยู่ในชุมชนก็เป็นความรู้ที่มักเป็นมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษในยุคก่อน ผสมผสานกับความรู้ที่มีโอกาสแลกเปลี่ยนเรียนรู้ทางศาสนากับผู้รู้ที่สัญจรมาจากถิ่นอื่น เช่น ในพื้นที่บริเวณหัวเขาแดง พื้นที่อำเภอสะเดา และพื้นที่อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา และบางชุมชนในพื้นที่อำเภอปากพะยูน จังหวัดพัทลุง พื้นที่เหล่านี้สามารถ

พัฒนาการเรียนรู้ทางศาสนาในครัวเรือนให้เกิดการพัฒนาขยายตัวเป็นระเบียบระบบ สามารถจัดการเรียนการสอนได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น

โต๊ะครูคือผู้บุกเบิกการศึกษาและหลักปฏิบัติอิสลามสู่ชุมชนอย่างเป็นระบบ

บุคคลที่เป็นผู้รู้ทางศาสนาที่ทำหน้าที่สอนศาสนาซึ่งเรียกกันว่า“โต๊ะครู” นั้น เดิมคือเจ้าของบ้านเรือนที่สอนศาสนาให้กับเด็กๆ ในชุมชน ซึ่งบางชุมชนมีโต๊ะครูที่มีความรู้ความเข้าใจและชัดเจนในหลักศาสนาอย่างแจ่มแจ้ง นอกจากสอนเด็กๆ แล้วยังสอนชาวบ้านที่มีสัจด้วย ทำให้ชาวบ้านศรัทธา เอาลูกมาฝากเรียนหนังสือให้อยู่ประจำที่บ้านโต๊ะครู ช่วยงานบ้านโต๊ะครูบ้าง หรือไม่กี่ตั้งใจฝึกฝนการเรียนให้ก้าวหน้ารวดเร็ว เมื่อเด็กมาอยู่ที่บ้านโต๊ะครูมากขึ้น ทำให้กลายเป็นสำนักเรียนอิสลามประจำชุมชนที่เรียกว่า“ปอเนาะ” ขึ้น ซึ่งนอกจากเด็กๆ ในชุมชนแล้วยังมีเด็กๆ จากพื้นที่อื่นๆ เข้ามาเรียนด้วย นอกจากนี้ยังมีคนแก่ที่ไม่ประสงค์จะประกอบอาชีพแล้ว ได้เข้ามาอยู่เพื่อศึกษาปฏิบัติธรรมด้วย เมื่อมีผู้เข้ามาอยู่มากขึ้นๆ จึงต้องสร้างกระต๊อบหลังเล็กๆ เรียงรายขึ้นเต็มพื้นที่ โต๊ะครูจึงต้องทำหน้าที่สอนอย่างเดียว ไม่มีเวลาประกอบอาชีพ รวมทั้งต้องบริหารจัดการเรื่องการอยู่อาศัยและการเรียนขึ้นเป็นระบบที่เรียกว่า“โรงเรียนปอเนาะ” และบางแห่งถ้ามีเด็กมากก็ต้องการโต๊ะครูอื่นๆ มาช่วยสอนด้วย ผลตอบแทนที่โต๊ะครูได้คือการได้ปฏิบัติภารกิจตามหลักอิสลาม และเป็นที่ศรัทธาของชาวบ้าน ซึ่งชาวบ้านจะจัดหาครุฑมาให้โต๊ะครูเป็นเครื่องยังชีพ

โรงเรียนปอเนาะบนควนปากพะยูน จังหวัดพัทลุง ถือเป็น “โรงเรียนปอเนาะ” แห่งแรกในพื้นที่ศึกษาที่มีการจัดระบบการเรียนการสอนและมีการบริหารจัดการอย่างเป็นระเบียบชัดเจน ก้าวหน้า ทันสมัย จึงกลายเป็นโรงเรียนปอเนาะต้นแบบและเป็นศูนย์กลางการศึกษาที่สำคัญในพื้นที่ศึกษาดังกล่าว จัดตั้งขึ้นในปี พ.ศ.2486 ถือเป็นจุดเริ่มต้นพัฒนาการของโรงเรียนปอเนาะที่เป็นระบบในพื้นที่ศึกษา และเป็นสถาบันการศึกษาของชุมชนที่มีบทบาทสำคัญยิ่งในการสร้างผู้รู้ ผู้นำทางศาสนาและผู้นำชุมชนให้กับชุมชนต่างๆ โดยทั่วไป และเป็นสถาบันที่เปิดโอกาสให้กุลบุตรที่สนใจศึกษาศาสนาได้มาเรียนรู้ ครั้นเรียนจบแล้วซึ่งหมายถึงสามารถสอนคนอื่นๆ ได้แล้ว(แต่เดิมไม่มีระดับชั้น ไม่มีประกาศนียบัตร เรียนไปๆ จนกระทั่งสอนรุ่นน้องได้ จึงรู้ว่าเพียงพอแล้ว) จึงกลับไปอยู่ในหมู่บ้านหรือไม่ก็ไปศึกษาต่อในชั้นที่สูงขึ้นในท้องถิ่นอื่นๆ หรือในเมืองอื่นๆ หรือในต่างประเทศ

การศึกษาอิสลามเป็นปัจจัยสำคัญในการเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ของชุมชน

การศึกษาอิสลามที่พัฒนามาจนเป็นโรงเรียนปอเนาะ เป็นสถาบันหลักให้ชุมชนและท้องถิ่นได้พึ่งพาอาศัย เป็นศูนย์รวมภูมิปัญญาและปราชญ์ของชุมชนมาแต่โบราณ ภารกิจของปอเนาะครอบคลุมพื้นที่และประชากรได้อย่างกว้างขวาง จนกลายเป็นค่านิยมใหม่ขึ้นมาคือพ่อแม่ประสงค์ให้เด็กๆ เรียนโรงเรียนศาสนามากกว่าจะให้เรียนโรงเรียนสามัญ ทำให้รัฐต้องหาแนวทางแก้ไขโดยในปี พ.ศ. 2517 รัฐมีนโยบายยกระดับโรงเรียนปอเนาะขึ้นเป็นโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา จัดระบบการเรียนการสอนทั้งความรู้สามัญและความรู้ทางศาสนาควบคู่กันไป และให้การ

สนับสนุนครูและงบประมาณ รวมทั้งให้การรับรองวิทยฐานะของนักเรียนที่จบให้เท่าเทียมกับโรงเรียนอื่นๆ ของรัฐ และดำเนินการมาจนกระทั่งปัจจุบัน

ผลจากการที่รัฐดำเนินนโยบายดังกล่าวทำให้โรงเรียนปอเนาะที่มีอยู่ในพื้นที่ศึกษา ขอจดทะเบียนยกฐานะขึ้นเป็นโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาเกือบหมด โรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาที่สำคัญๆ ในพื้นที่ศึกษา เช่น โรงเรียนศึกษาธรรมอิสลาม อำเภอองครักษ์ โรงเรียนศาสนูปถัมภ์ปากพะยูนบุรี อำเภอปากพะยูน จังหวัดพัทลุง โรงเรียนเกาะหมี่ โรงเรียนท่าหาด อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา เป็นต้น ส่วนโรงเรียนปอเนาะแบบเดิม ที่สอนศาสนาอย่างเดียว ให้เด็กและผู้ใหญ่อยู่ร่วมกัน มีเหลืออยู่เพียงไม่กี่แห่ง เช่น โรงเรียนปอเนาะม่วงทวน อำเภอปากพะยูน จังหวัดพัทลุง ส่วนการสอนศาสนาที่บ้านเรือนนั้นได้เลิกละไป ชุมชนได้จัดการเรียนการสอนศาสนาวันอาทิตย์ขึ้นที่มัสยิดแทน โดยการสนับสนุนของกรรมการศึกษานอกโรงเรียน

2.5.2 ยุคสมัยของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา

: ปัจจัยสำคัญในการกำหนดยุคสมัยของชุมชนในพื้นที่ศึกษา

ปัจจัยสำคัญที่สะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา คือเรื่องราวความเป็นมาและการศึกษาเผยแพร่อิสลามที่กล่าวมาข้างต้นซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้สะท้อนลักษณะต่างๆ ของชุมชน เช่น

- (1) แสดงลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและทรัพยากร สิ่งแวดล้อมที่ปรากฏแต่ละช่วงเวลาของพื้นที่ศึกษา
- (2) แสดงลักษณะการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและทรัพยากร สิ่งแวดล้อมแต่ละช่วงเวลาของพื้นที่ศึกษาอย่างต่อเนื่อง
- (3) แสดงกระบวนการการเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนาลักษณะต่างๆ แต่ละช่วงเวลาของพื้นที่ศึกษาอย่างชัดเจน
- (4) แสดงอิทธิพลหรืออำนาจและปัจจัยต่างๆ ที่ทำให้ลักษณะของชุมชนในพื้นที่ศึกษาเปลี่ยนแปลงไปหรือพัฒนาการไปในแต่ละช่วงเวลา
- (5) แสดงลักษณะปัญหา อุปสรรคของพื้นที่แต่ละช่วงเวลาของชุมชนในพื้นที่ศึกษาอย่างต่อเนื่องชัดเจน

การเปลี่ยนแปลงประการต่างๆ ดังกล่าวข้างต้นนี้เป็นเครื่องมือหรือปัจจัยสำคัญในการกำหนดแบ่งยุคสมัยของพื้นที่โดยแบ่งออกได้เป็น 2 ช่วงเวลากว้างๆ คือ

- (1) ช่วงก่อนร้อยปีที่ผ่านมา หรือ ยุคไร้สถาบันการศึกษา หมายถึงช่วงเวลาที่ไม่ปรากฏสถาบันการศึกษาอิสลามในชุมชนอย่างชัดเจน กระบวนการ

การศึกษาอิสลามในช่วงนี้เป็นไปตามสถานการณ์ ที่เกิดขึ้นในแต่ละท้องถิ่นหรือชุมชน

- (2) **ช่วงร้อยปีที่ผ่านมา** หรือ ยุคสถาบันการศึกษา หมายถึงช่วงเวลาที่มิสสถาบันเข้ามารับผิดชอบในการจัดการการศึกษาอิสลามอย่างแน่นอนแล้ว โดยเริ่มจากสถาบันครอบครัว แล้วพัฒนาไปเป็นสถาบันโรงเรียนจวบจนปัจจุบัน

โดยถือเอา ปี พ.ศ. 2442 เป็นจุดแบ่งยุคสมัยโดยประมาณ

เหตุผล เพราะว่าเรื่องราวของการศึกษาและการเผยแพร่อิสลามในพื้นที่ได้สะท้อนภาพให้เห็นอย่างค่อนข้างชัดเจนว่า ก่อนและหลังเวลานี้โดยประมาณลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมและทรัพยากร มีลักษณะเป็นอย่างไร ที่เป็นอย่างนั้นเพราะว่าการศึกษาและการเผยแพร่อิสลามในพื้นที่ศึกษาเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง และแนวทางการดำเนินชีวิตที่ได้รับจากอิสลาม ซึ่งแต่ละช่วงเวลามีความแตกต่างกัน มีผลทำให้ปฏิบัติการต่างๆ ในวิถีชีวิตมุสลิมในชุมชนพื้นที่ศึกษาที่เกิดขึ้นก่อนและหลัง ณ จุดแบ่งที่กำหนดโดยประมาณนี้มีความแตกต่างกัน ซึ่งแม้จะไม่แตกต่างอย่างสิ้นเชิง แต่ลักษณะเด่นของปฏิบัติการที่เกิดขึ้นแสดงความแตกต่างให้เห็นชัดเจน เช่น “การไหว้สาละวาล” ที่เป็นมาในชุมชนในช่วงก่อนร้อยปีที่ผ่านมา ไม่ได้หมดไปจากชุมชน ณ จุดแบ่งเวลาตรงนี้ แต่หลังช่วงเวลานี้แล้วคนส่วนใหญ่เริ่มเข้าใจแล้วว่า พิธีกรรมดังกล่าวไม่ถูกต้องตามหลักอิสลาม จึงเริ่มละเลิกไป อย่างนี้เป็นต้น โดยที่ลักษณะสำคัญของพื้นที่ก่อนร้อยปีที่ผ่านมา (ก่อนปี พ.ศ.2442) โดยทั่วไปมีดังนี้

- (1) วัตรปฏิบัติต่างๆ ของมุสลิมเป็นไปตามประเพณี ความเชื่อที่สืบทอดมาจากรุ่นเดิม โดยผสมผสานหรือผสมกลมกลืน(ในบางกรณี)กับวัฒนธรรมพื้นบ้าน ศาสนาพราหมณ์ พุทธศาสนาและลัทธิวิญญูณนิยม และมีความหลากหลายในวัตรที่ถือปฏิบัติอยู่ในชีวิตประจำวัน
- (2) การสื่อสารแลกเปลี่ยนเรียนรู้เรื่องอิสลามกับชุมชนอื่นๆ มีน้อย
- (3) มีสายสัมพันธ์กับรากเหง้าวัฒนธรรมพื้นบ้านเดิมอย่างเหนียวแน่น เปลี่ยนแปลงได้ยาก และแตกต่างไปตามชุมชนต่างๆ
- (4) เน้นการเชื่อมโยงหลักการจากความเชื่อพื้นบ้านมาบูรณาการหรือไม่ก็ผสมผสานมาเป็นแกนนำวิถีชีวิต

ส่วนในช่วงร้อยปีที่ผ่านมา นับจาก พ.ศ.2442 เป็นต้นมา ลักษณะความเป็นอิสลาม และชุมชนปรากฏลักษณะเด่นๆ 4 ประการที่แตกต่างจากช่วงเวลาก่อนนี้ คือ

- (1) มีการตรวจสอบวัตรปฏิบัติต่างๆ เพื่อความถูกต้องตรงตามหลักอิสลามอย่างเป็นระบบ มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

- (2) มีการสื่อสารแลกเปลี่ยนเรียนรู้เรื่องอิสลามกับชุมชนอื่นๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศมากขึ้น และมีเป้าหมายที่ชัดเจนในวัตรปฏิบัติต่างๆ
- (3) มีความไว้วางใจต่อการเปลี่ยนแปลงในสิ่งที่ไม่ตรงตามหลักอิสลาม
- (4) เน้นหลักอิสลามที่ถูกต้องเป็นแกนนำวิถีชีวิต แทนวัฒนธรรมพื้นบ้านและลัทธิวิญญูณนิยม

ในช่วงเวลาหลังจุดแบ่ง หรือในรอบร้อยปีที่ผ่านมา(พ.ศ.2442-2542)สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ช่วงเวลา ย่อยๆ คือ

- (1) ยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว
- (2) ยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนปอเนาะ
- (3) ยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา

ซึ่งการแบ่งออกเป็น 3 ยุคสมัยย่อยๆ นี้ อาศัยลักษณะพัฒนาการในการศึกษาอิสลามที่เกิดขึ้นในชุมชนต่างๆ ณ ช่วงเวลาร้อยปีที่ผ่านมา เป็นเกณฑ์การแบ่ง กล่าวคือ การศึกษาอิสลามในช่วงร้อยปีที่ผ่านมา มีลักษณะที่แตกต่างกันจนสามารถแบ่งออกได้เป็นยุคสมัยย่อยๆ ได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ ในช่วงแรกของยุค การจัดการศึกษาอิสลามจัดขึ้นในครัวเรือนเพื่อเด็กๆ โดยเฉพาะจัดการเรียนและการสอนขึ้นตามความพร้อมและศรัทธาของผู้สอนและผู้เรียน ไม่มีการบังคับกะเกณฑ์ ขณะเดียวกันครัวเรือนที่ทำการสอนก็ได้พัฒนาจัดระเบียบและยกระดับการเรียนการสอนในครัวเรือนขึ้นเป็นโรงเรียนปอเนาะ จัดการเรียนการสอนที่เป็นระบบระเบียบมีประสิทธิภาพมากขึ้น จนกระทั่งสามารถปรับเปลี่ยนและยกระดับโรงเรียนปอเนาะขึ้นเป็นโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาได้ในที่สุด ทั้งนี้ ลักษณะด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรในแต่ละยุคสมัยก็มีอัตลักษณ์เฉพาะ อันเนื่องมาจากการศึกษาอิสลามดังกล่าวด้วย

2.5.3 ลักษณะของอิสลามและชุมชนในแต่ละยุคสมัย

(1) ยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา/ยุคไร้สถาบันการศึกษา

ยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา หรือยุคไร้สถาบันการศึกษา หรือสามารถเรียกอีกอย่างว่า ยุคการศึกษาแบบดั้งเดิม(Traditional School)หรือยุคศาสดาคาด ก็ได้ โดยถือเอาช่วงเวลาก่อนร้อยปีที่ผ่านมา ตั้งแต่อดีต/โบราณมาจนกระทั่งปี พ.ศ.2442 ลักษณะสำคัญของอิสลามและชุมชนในยุคนี้ คือ“เป็นยุคที่ชุมชนเน้นการปฏิบัติอิสลามตามประเพณีที่สืบทอดกันมา มากกว่าการเรียนรู้ทางหลักอิสลาม” หรืออาจกล่าวได้ว่า “เป็นยุคที่มีผู้ปฏิบัติมากกว่าผู้รู้ศาสนา” ลักษณะด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรในยุคนี้โดยทั่วไปเน้นสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นอยู่ในชุมชนหรือในท้องถิ่นตามธรรมชาติ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ทางสังคมและวัฒนธรรมก็จำกัดในแวดวงจำกัด และเน้นความสัมพันธ์ทางเครือญาติ(สายโลหิตและการเกี่ยวดอง) ตามแบบแผนทางสังคม

และวัฒนธรรมพื้นบ้าน และระบบอุปถัมภ์เป็นสำคัญ การผลิต การแจกจ่าย การบริโภคและการแลกเปลี่ยนผลผลิต จะวนเวียนอยู่ในกรอบความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นหลัก

(2) ยุคร้อยปีที่ผ่านมา(ระหว่าง พ.ศ.2442-2542)

ยุคร้อยปีที่ผ่านมา ถือเอาช่วงเวลา ระหว่างปี พ.ศ.2442 – 2542 ซึ่งลักษณะเด่นของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาช่วงเวลานี้ คือ “เป็นยุคสมัยที่มุสลิมใส่ใจในการเผยแพร่และศึกษาศาสนาอิสลามมากขึ้น เน้นการศึกษาเรียนรู้ศาสนาและให้ความสำคัญกับความเป็นมุสลิมในบริบทต่างๆ มากขึ้น” โดย แบ่งออกเป็นช่วงเวลาย่อยๆ อีก 3 ช่วง ดังนี้

ก. ยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว(Home School)

ลักษณะเด่นของยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว(Home School) คือ “เป็นยุคที่การจัดการศึกษาศาสนาเกิดขึ้นในครอบครัว หรือในครัวเรือนของผู้รู้ เป็นการจัดการศึกษาตามอัธยาศัยและความสมัครใจ โดยอาศัยศรัทธาในศาสนาเป็นต้นทุน จัดขึ้นตามประสบการณ์ของผู้มีศรัทธานั้นๆ การดำเนินชีวิตของผู้คนในชุมชนเน้นการใช้ภูมิปัญญาพื้นบ้านจากต้นทุนทางสังคมและวัฒนธรรมดั้งเดิมเป็นหลัก การติดต่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์กับชุมชนอื่นๆ มีน้อย การผลิต การแลกเปลี่ยน การบริโภคและการแจกจ่ายผลผลิตไม่แตกต่างจากยุคสมัยก่อนหน้านี้นัก”

(2) ยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนปอเนาะ (Pondok School)

ลักษณะเด่นของยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนปอเนาะ (Pondok School) คือ “เป็นยุคที่การเรียนการสอนศาสนาในครอบครัวได้พัฒนาขึ้นเป็นโรงเรียนที่เรียกว่า“โรงเรียนปอเนาะ” โรงเรียนเป็นกรรมสิทธิ์ของโต๊ะครูหรือกลุ่มบุคคลหรือมัสยิด มีโครงสร้างการเรียนการสอนการบริหารจัดการและกฎเกณฑ์ต่างๆ เป็นระบบระเบียบมากขึ้น ผู้ที่มาศึกษาเล่าเรียนนอกจากเป็นเด็กๆ ในชุมชนและนอกชุมชนแล้ว ยังมีผู้ใหญ่หรือคนเฒ่าแก่ที่ประสงค์จะปฏิบัติธรรมมาอยู่ศึกษาเล่าเรียนปฏิบัติด้วยการกินการอยู่ผู้ศึกษาเล่าเรียนต้องช่วยตนเอง ไม่เก็บค่าเล่าเรียน โรงเรียนปอเนาะเป็นที่นิยมอย่างกว้างขวางในชุมชนมุสลิม ซึ่งโรงเรียนลักษณะอย่างนี้เกิดขึ้นทั่วไปในพื้นที่ศึกษาในช่วงเวลา ระหว่าง ปี พ.ศ.2488 – 2516 ส่วนลักษณะด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรในยุคนี้โดยทั่วไป มี การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ทางสังคมและวัฒนธรรมในแวดวงที่กว้างขึ้น มีการติดต่อกับต่างประเทศด้วย ความสัมพันธ์ทางสังคมเรื่องเครือญาติเริ่มลดหย่อนความเข้มข้นลง สำนึกในความเป็นมุสลิมมีความชัดเจนขึ้น ระบบอุปถัมภ์ยังคงมีอยู่แต่อาศัยปัจจัยอื่นๆ เกี่ยวข้องด้วย เช่น ประโยชน์ในทางเศรษฐกิจ หรือประโยชน์ในทางการเมืองการปกครอง ส่วนการผลิต การแจกจ่าย การบริโภคและการแลกเปลี่ยนผลผลิตเน้นการผลิตเพื่อขาย โดยที่ชุมชนสัมพันธ์กับการตลาดโดยตรงมากขึ้น

(3) ยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา

ลักษณะเด่นของยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา คือ “เป็นช่วงเวลาการพัฒนาเปลี่ยนแปลงยกระดับการศึกษาโรงเรียนปอเนาะให้เปิดสอนวิชาศาสนาควบคู่ไปกับวิชาสามัญ ซึ่งเป็นนโยบายของรัฐที่ต้องการส่งเสริมให้เยาวชนได้เรียนรู้ทั้งวิชาสามัญและวิชาการทางศาสนาควบคู่กันไป ทั้งนี้เพราะในช่วงเวลานี้เด็กๆ และเยาวชนเมื่อจบการศึกษาชั้นประถมศึกษาแล้วพ่อแม่นิยมส่งลูกให้เข้าเรียนโรงเรียนศาสนามากกว่าโรงเรียนสายสามัญ โดยรัฐได้เข้ามาส่งเสริมสนับสนุนทั้งงบประมาณ วิชาการและบุคลากร” ซึ่งลักษณะอย่างนี้เกิดขึ้นทั่วไปในพื้นที่ศึกษาในช่วงเวลาระหว่าง ปี พ.ศ. 2517 จนกระทั่งปัจจุบัน ส่วนลักษณะด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรในยุคนี้โดยทั่วไป มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ทางสังคมและวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับส่วนต่างๆ ภายในประเทศและต่างประเทศมากขึ้น ความสัมพันธ์ทางสังคมเรื่องเครือญาติที่ต่างศาสนา มีวงจำกัดเฉพาะญาติสนิทและอยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงมากขึ้น สำนักในความเป็นมุสลิมมีโครงสร้างเป็นระบบจากชุมชนสู่ท้องถิ่น สู่ประเทศ สู่ภูมิภาคและสู่ความเป็นสากล ชัดเจนมากขึ้น ระบบอุปถัมภ์ได้พัฒนาการขึ้นให้สอดคล้องกับพัฒนาการเรื่องความสัมพันธ์ทางสังคมขึ้น แต่ยังคงมีอาศัยปัจจัยอื่นๆ เป็นองค์ประกอบหลักด้วย เช่น ประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ประโยชน์ทางการเมืองการปกครอง ส่วนการผลิต การแจกจ่าย การบริโภคและการแลกเปลี่ยนผลผลิตเน้นการผลิตที่เกี่ยวกับอุตสาหกรรมการค้าการบริการมากกว่าการบริโภคในท้องถิ่นหรือชุมชน

2.5.4 กลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นชาวไทยมุสลิม

กลุ่มประชากรที่เป็นชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษา มีบรรพบุรุษมาจากกลุ่มต่างๆ หลายชาติพันธุ์ ดังต่อไปนี้

(1) กลุ่มชาติพันธุ์ที่มีบรรพบุรุษเป็นคนไทย ซึ่งเป็นชาวไทยมุสลิมกลุ่มที่มีจำนวนประชากรมากกว่ากลุ่มอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษา โดยกระจายอยู่ทุกจังหวัด ซึ่งเป็นคนในพื้นที่ที่เข้ารับอิสลามโดยตรงบ้าง โดยการแต่งงานบ้าง ซึ่งเชื่อกันว่าคนกลุ่มนี้มีมาแล้วตั้งแต่ก่อนสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี หรือตั้งแต่ยุคสุวรรณภูมิ ทวาราวดี ศรีวิชัย

(2) กลุ่มชาติพันธุ์ที่มีบรรพบุรุษมาจากมาลายูหรือเป็นกลุ่มเชื้อสายมาเลย์ เป็นชาวไทยมุสลิมกลุ่มใหญ่ที่กระจายอยู่ในพื้นที่รอบทะเลสาบสงขลาและพื้นที่อื่นๆ ของประเทศไทยด้วย คนกลุ่มนี้อาศัยอยู่บริเวณพื้นที่อำเภอสิงหนคร(หัวเขาแดง) อำเภอหาดใหญ่ อำเภอสะเดา อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา และบางพื้นที่ของจังหวัดพัทลุง เป็นกลุ่มคนที่ตั้งถิ่นฐานมาแต่โบราณเช่นเดียวกับกลุ่มแรก

(3) กลุ่มชาติพันธุ์ที่มีบรรพบุรุษมาจากชาวอาหรับเปอร์เซีย เป็นชาวไทยมุสลิมอีกกลุ่มหนึ่งที่กระจายอยู่ในบางพื้นที่ของทะเลสาบสงขลา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยที่เมืองหัวเขาแดงเจริญ คนกลุ่มนี้เป็นกำลังสำคัญในทางการค้า การเดินเรือ การเมืองการปกครองและการทหาร ครั้น

เมืองหัวเขาแดงล่มสลายลง คนกลุ่มนี้กระจัดกระจายไปอยู่ในพื้นที่ต่างๆ แต่งงานกับคนในพื้นที่ผสมกลมกลืน มีลูกหลานสืบมาถึงปัจจุบัน

(4) กลุ่มชาติพันธุ์ที่มีบรรพบุรุษมาจากชาวชะวา เป็นชาวไทยมุสลิมอีกกลุ่มหนึ่งที่อพยพมาจากชะวาด้วยเหตุผลต่างๆ เช่น หนีภัยสงคราม เป็นเชลยศึก เป็นต้น มาตั้งถิ่นฐานอยู่ในบางพื้นที่ของทะเลสาบสงขลา บางกลุ่มที่มีบทบาทสำคัญในการสถาปนาเมืองหัวเขาแดง และมีลูกหลานสืบมาถึงปัจจุบัน แต่บางกลุ่มที่เป็นเชลยศึกก็ได้แต่งงานกับคนพื้นบ้านส่วนที่เป็นมุสลิมก็เข้ารับอิสลาม ส่วนที่คนพื้นบ้านเป็นไทยพุทธก็เปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนา มีลูกหลานสืบมาถึงปัจจุบัน

(5) กลุ่มชาติพันธุ์ที่มีบรรพบุรุษมาจากเอเชียใต้ เป็นชาวไทยมุสลิมอีกกลุ่มหนึ่งที่อพยพมาจากอินเดียและประเทศต่างๆ บริเวณเอเชียใต้ โดยบางกลุ่มอพยพผ่านมาจากมาเลเซียหรืออินโดนีเซีย แล้วผ่านเข้ามาในพื้นที่ดังกล่าว ส่วนบางกลุ่มก็มาจากทางภาคกลางของประเทศไทย เช่น ชาวปากีสถานที่เข้ามาอยู่ในชุมชนต่างๆ แล้วนิยมประกอบอาชีพค้าและวัวควายขายในตลาดชุมชนนั้นๆ ซึ่งสามารถขายได้ทั้งชาวไทยพุทธและชาวไทยมุสลิม

ชาวไทยมุสลิมกลุ่มต่างๆ เหล่านี้ได้ตั้งชุมชนแพร่กระจายอยู่รอบๆ ทะเลสาบสงขลา (และในพื้นที่อื่นๆ หลายแห่งในประเทศไทย) ซึ่งถือว่าเป็นปัจจัยต้นทุนสำคัญที่ก่อให้เกิดพัฒนาการของศาสนาอิสลามโดยรอบทะเลสาบสงขลาและในพื้นที่อื่นๆ อีกหลายแห่งในสมัยต่อมา

2.6 อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษายุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา (ก่อน ปี พ.ศ.2442)

อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา ยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา (ก่อน พ.ศ.2442) พัฒนาการมาบนต้นทุนที่หลากหลาย ด้วยกระบวนการที่เรียบง่ายในบางครั้ง และสลับซับซ้อนในบางคราว ซึ่งมีผลทำให้ในบางครั้งอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษามีความแข็งแกร่ง เป็นชุมชนเข้มแข็ง เป็นตัวของตัวเอง แต่บางคราวก็อ่อนแอแทบจะหายไปจากประวัติศาสตร์ ภาวะที่บางครั้งเข้มแข็ง บางครั้งอ่อนแอเป็นอย่่างนี้มาจนกระทั่งปัจจุบัน โดยมีปัจจัยต่างๆ ส่งเสริมสนับสนุนให้เกิดมีภาวะนั้นๆ ในลักษณะที่แตกต่างกัน ซึ่งในที่นี้จะกล่าวถึงปัจจัยสำคัญๆ ดังนี้

2.6.1 ปัจจัยขับเคลื่อนความเป็นมาของอิสลามและชุมชน

ปัจจัยต้นทุนขับเคลื่อนความเป็นมาของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา หมายถึง สิ่งที่มีอยู่หรือสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นอยู่ในพื้นที่ เช่น เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ มรดกทางสังคมและวัฒนธรรม ทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งเป็นพลังสำคัญที่ทำให้อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาจากสถานภาพหนึ่งไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้ถือเอาเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรม ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม เป็นปัจจัยต้นทุนขับเคลื่อนความเป็นมาของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา ดังนี้

2.6.1.1 เหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์

นับตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ประมาณ พ.ศ.1800 ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่ามีคนมุสลิมปรากฏตัวอยู่ในอาณาจักรนี้แล้ว(มรว.คึกฤทธิ์ ปราโมช.....) เมื่อสุโขทัยมีอำนาจเหนือนครศรีธรรมราช แหลมมาลายู และมะล็กกา ซึ่งหมายถึงว่า คนไทยมุสลิมได้เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยาม และได้ร่วมสร้างสรรค์สังคมไทยมาแล้วตั้งแต่สมัยนั้น เช่น ได้ร่วมสร้างเมืองต่างๆ ขึ้นหลายแห่ง เช่น เมืองไทร เมืองตานี เมืองหัวเขาแดง เมืองลุง เป็นต้น ซึ่งเมืองเหล่านี้เป็นศูนย์กลางความเจริญของท้องถิ่นสืบมาจนกระทั่งปัจจุบัน

นับจากสมัยกรุงสุโขทัยเป็นต้นมา พบว่า มีเหตุการณ์สำคัญๆ หลายประการที่เป็นต้นทุนขับเคลื่อนสร้างสรรค์ความเป็นมาของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา ซึ่งยังปรากฏหลักฐานให้ศึกษาค้นคว้าได้ในปัจจุบัน เป็นต้นว่า...

ปี พ.ศ.1893 ปรากฏชื่อเมืองหัวเขาแดง เป็นเมืองหนึ่งในบรรดาเมืองประเทศราช 16 หัวเมืองในภาคใต้ตลอดแหลมมาลายู ซึ่งตัวเมืองสมัยนั้นตั้งอยู่บริเวณหมู่ 7 ตำบลหัวเขา อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา เมืองหัวเขาแดงเป็นศูนย์กลางการเมืองการปกครองของชาวไทยมุสลิมบริเวณรอบทะเลสาบ และเป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้ศาสนาอิสลามแพร่ขยายไปสู่พื้นที่อื่นๆ โดยรอบพื้นที่

ปี พ.ศ.2136 ในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช กองทัพเมืองหัวเขาแดง ถูกเกณฑ์ให้ไปปราบพระสัตธา เจ้ากรุงกัมพูชา และยึดเมืองเขมรได้ ในกองทัพมีชาวไทยมุสลิม เป็นกำลังสำคัญ เป็นเหตุการณ์ที่ส่งเสริมบทบาทชาวไทยมุสลิมให้มีคุณค่าความสำคัญในทางการเมืองการปกครองมากขึ้น

ปี พ.ศ.2165 คาโต๊ะ โมกอล ทำให้เมืองหัวเขาแดง เป็นเมืองปลอดภาษี ทำให้เมืองหัวเขาแดงขยายตัวเจริญเติบโตทุกด้าน มีการติดต่อค้าขายกับชาวตะวันตกด้วย ซึ่งมีส่วนสำคัญที่ทำให้ชาวไทยมุสลิมในบริเวณดังกล่าวรวมพลังสร้างความเป็นปึกแผ่นทั้งในพื้นที่รอบทะเลสาบและพื้นที่อื่นๆ

ปี พ.ศ.2185 ในสมัยพระเจ้าปราสาททอง กรุงศรีอยุธยา เจ้าเมืองหัวเขาแดงตั้งตัวเป็นอิสระ ไม่ขึ้นกับกรุงศรีอยุธยา ทางกรุงศรีอยุธยาส่งกองทัพมาปราบ ทำสงครามอยู่ 7 ปี แต่ไม่เป็นผลสำเร็จ เหตุการณ์นี้เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวไทยมุสลิมโดยรอบทะเลสาบสงขลา ตกอยู่ในภาวะตึงเครียดและรวมกลุ่มกันอย่างเหนียวแน่น

ปี พ.ศ.2211 สุลต่านสุลัยมาน ถึงแก่กรรม บุตรชายชื่อมูสตาร์ฟาร์ปกครองเมืองต่อจากบิดา เกิดภาวะอ่อนไหวทางการเมืองการปกครองบ้างแต่ชาวไทยมุสลิมยังคงคุมอำนาจของเมืองไว้ได้

ปี พ.ศ.2223 สมเด็จพระนารายณ์มหาราชส่งกองทัพมาปราบเมืองหัวเขาแดงลงได้ เมืองหัวเขาแดงจึงขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาเหมือนเดิม และกองทัพอยุธยาได้อพยพชาวมุสลิมจำนวนหนึ่งไปไว้ที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และส่วนหนึ่งก็ได้แพร่กระจายไปอยู่ในพื้นที่อื่นๆ ซึ่งนำไปสู่การพึ่งพาอาศัยกันในสมัยต่อมา

เมืองหัวเขาแดงเจริญรุ่งเรืองอยู่เป็นเวลา 61 ปี จาก พ.ศ.2162-2223 และในฐานะเป็นเมืองท่าศูนย์กลางการคมนาคมขนส่งสินค้าที่สำคัญที่มีชาวไทยมุสลิมเป็นผู้ปกครอง จึงเป็นรากฐานสำคัญในการเผยแพร่ศาสนาอิสลามอยู่ในตัวด้วย

เมืองหัวเขาแดงล่มลง แต่อิสลามและชุมชนยังคงอยู่และครอบคลุมพื้นที่ได้กว้างขวางมากขึ้น แม้ว่าความเป็นเมืองได้สูญหายไป ซึ่งเล่ากันว่าหลังจากนั้นได้ไปตั้งเมืองขึ้นใหม่ ณ ฝั่งตะวันตกของทะเลสาบ ไปรวมกับประวัติศาสตร์เมืองสูง ตั้งแต่ปี พ.ศ.2223 - 2318 รวมเป็นเวลา 95 ปี

ด้วยเหตุนี้เมื่อก้าวถึงเมืองหัวเขาแดง จึงมักจะมีการกล่าวรวมอยู่ในประวัติศาสตร์เมืองพัทลุง และเมื่อก้าวถึงเรือญาติของคาโต๊ะ โมกอล ก็จะมีส่วนเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์พัทลุงด้วย หลังจากเมืองหัวเขาแดงล่มลงแล้วได้เกิดเมืองใหม่ขึ้นหลายแห่งบนฝั่งตะวันตกของทะเลสาบสงขลา จนกระทั่งมีการสร้างเมืองสงขลาขึ้นที่ฝั่งแหลมสนในสมัยกรุงธนบุรี

ปี พ.ศ.2310 กรุงศรีอยุธยาแตก นครศรีธรรมราชซึ่งเป็นเมืองใหญ่ทางภาคใต้ที่ดูแลเมืองอื่นๆ ในภาคใต้ทั้งหมด รวมไปถึงแหลมมาลายูและมะลัคกา เมื่อ

นครศรีธรรมราชเป็นอิสระ เมืองอื่นๆ ที่ขึ้นอยู่กับเมืองนครศรีธรรมราช ต่างเป็นอิสระจากส่วนกลาง และ เป็นอิสระจากนครศรีธรรมราชด้วย ทำให้ความเป็นอิสลามและชุมชนในบริบททะเลสาบสงขลามีความชัดเจนมากขึ้น

ปี พ.ศ.2312-2325 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชตั้งจีนหยี่ยง แซ่เฮ่า ซึ่งเป็นนายอากรรังนก เป็นเจ้าเมืองสงขลา ในปี พ.ศ.2318 ได้รับราชทินนามว่า “หลวงสุวรรณคีรีสมบัติ”(ตันตระกูล ณ สงขลา) ตั้งเมืองขึ้นใหม่(บริเวณหมู่ที่ 1 ตำบลหัวเขา อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา ซึ่งเป็นชุมชนมุสลิม ในปัจจุบัน) เรียกว่า “เมืองสงขลาฝั่งแหลมสน” ชาวไทยมุสลิมบริเวณดังกล่าวซึ่งมีเชื้อสายสืบมาแต่เมืองหัวเขาแดงได้มีส่วนสำคัญในการสร้างเมืองนั้นด้วย

ปี พ.ศ.2328 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ผนวกเมืองสตูลเข้ากับประเทศไทยโดยเด็ดขาด มีผลทำให้เกิดการอพยพย้ายถิ่นและการตั้งถิ่นฐานใหม่ที่แน่นอนในพื้นที่บริเวณทะเลสาบสงขลาเนื่องจากอำนาจทางการเมืองการปกครองในพื้นที่ศึกษามีความมั่นคงขึ้น

ปี พ.ศ.2329 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ให้พระยาราชบังสันเป็นแม่ทัพยกลงมาตีเมืองปัตตานีที่ตั้งตัวเป็นอิสระตั้งแต่ พ.ศ.2310 กวาดต้อนผู้คนในเมืองปัตตานีไปไว้ที่มินบุรี ในกระบวนการปราบเมืองปัตตานีนั้นชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษามีส่วนร่วมด้วย

ปี พ.ศ.2334 เจ้าเมืองปัตตานีแจ้งเมืองขึ้นอีก รัชกาลที่ 1 จึงแบ่งการปกครองออกเป็น 7 หัวเมือง มีผลให้เกิดความเข้มงวดต่อชาวไทยมุสลิมโดยรอบทะเลสาบด้วย เช่น ห้ามการเคลื่อนไหวต่างๆ ทางการเมืองในพื้นที่

ปี พ.ศ.2367-2394 สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าให้ย้ายเมืองสงขลาฝั่งแหลมสน ไปตั้งใหม่ฝั่งตรงกันข้าม ที่ “บ่อยาง” และให้พระยาวิเชียรคีรี เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา เมื่อ พ.ศ.2379 เมืองไทรบุรีและหัวเมืองทั้ง 7 จากปัตตานียกมาตีสงขลา แต่ถูกสงขลาตีแตกกลับไป เหตุการณ์นี้ส่งเสริมให้ชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษากับบริเวณเมืองปัตตานีมีความห่างเหินกัน ซึ่งนำไปสู่ความแตกต่างของความคิดในทางการเมืองการปกครองด้วย

ในช่วงเวลานี้ มุสลิมที่เคยอยู่ฝั่งแหลมสนส่วนหนึ่งได้ย้ายที่ตั้งชุมชนมาด้วย โดยมาตั้งชุมชนอยู่ที่ “บ้านบน” ซึ่งอยู่ระหว่างถนนกำแพงเพชรกับถนนพัทลุง บริเวณใกล้เคียงกับถนนนครนอก-นครใน เป็นชุมชนมุสลิมชุมชนแรกในตัวเมืองสงขลา ฝั่งบ่อยาง และได้สร้างกุโบขึ้นบริเวณพื้นที่ทางไปคลองสำโรง ปัจจุบันเป็นกุโบสำคัญของชุมชนบ้านบน และชุมชนเก่าแก่อื่นในเขตเทศบาลเมืองสงขลา

ส่วนชาวมุสลิมส่วนใหญ่ยังคงอยู่ที่หัวเขาแดง(บริเวณ หมู่ 1,3,4,5,6 ตำบลหัวเขาแดงในปัจจุบัน) ส่วนที่เป็นบ้านแหลมสนซึ่งเป็นเมืองเก่า ยังคงเป็นชุมชนไทยพุทธมาแต่เดิม

อย่างไรก็ตามชาวบ้านเชื่อกันว่าบริเวณตำบลหัวเขา คือถิ่นฐานเดิมของชาวไทยมุสลิมที่อาศัยต่อเนื่องมาตั้งแต่ก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยา

ปี พ.ศ. 2374 – 2381 หัวเมืองทั้ง 7 แข็งเมืองขึ้นอีก รัชกาลที่ 3 จึงทรงส่งกองทัพมาปราบ และกวาดต้อนผู้คนไปอยู่ที่บริเวณชอยสวนพลู บ้านสมเด็จ ในการปราบครั้งนี้ได้รับความร่วมมือจากชาวไทยมุสลิมโดยรอบทะเลสาบด้วย เป็นการตอกย้ำความแตกต่างทางความคิดมากขึ้น

ปี พ.ศ. 2398 ชาวมุสลิมที่มาจากประเทศอินเดีย ปากีสถาน อัฟกานิสถาน และจีน ซึ่งมากับกองทัพอังกฤษในฐานะต่างๆ เช่น เป็นเชลยศึก เป็นทหาร ได้เข้ามาอยู่ในพื้นที่โดยรอบทะเลสาบสงขลาด้วย

ปี พ.ศ. 2440 ประเทศไทยได้ประกาศรวมเมืองไทรบุรี เมืองปลิส เมืองสตูล เข้าด้วยกัน มีผลให้การติดต่อสัมพันธ์ การแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร การเดินทางติดต่อกันระหว่างเครือญาติของชาวไทยมุสลิมในพื้นที่กับเมืองดังกล่าวได้สะดวกยิ่งขึ้น

ปี ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2441) ประกาศใช้พระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ มีผลให้ชาวไทยมุสลิมและชาวไทยพุทธต้องปรับตัวให้เข้ากับพระราชบัญญัตินี้

เรื่องของทวดหุม หรือ สุลต่านสุลัยมาน ตาย ปี พ.ศ. 2211 ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และเรื่องของทวดโหม หรือตาตุ่มมรหุม ตายหลังทวดหุมไม่กี่ปี ซึ่งข้อความที่เป็นหลักฐานบอกว่าไม่นาน เรื่องเมืองนครนอกรโน สร้างเมื่อปี 2367 ย้ายเมืองไปจากแหลมสน เรื่องการย้ายเมืองพัทลุง หัวเขาแดงไป ไชยบุรี สาเหตุเพราะทวดโหมปกครองอยู่ที่นั่นก่อนแล้ว ทวดโหมกับทวดหุม สองคนพี่น้อง ขณะที่ทวดหุมปกครองหัวเขาแดงอยู่นั้นได้ส่งให้ทวดโหมไปสร้างเมืองอยู่ที่ไชยบุรี ซึ่งเป็นเมืองเก่าแห่งหนึ่งของพัทลุง เป็นต้น

เหตุการณ์เหล่านี้คือต้นทุนสำคัญของชุมชนที่ก่อให้เกิดพัฒนาการของอิสลามและชุมชนขึ้นในพื้นที่ศึกษาในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา และกลายเป็นฐานหรือรากฐานของพัฒนาการของชุมชนในช่วงร้อยปีที่ผ่านมาด้วย

2.6.1.2 ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรม

ต้นทุนทางสังคมและวัฒนธรรมสำคัญที่เสริมสร้างให้อิสลามและชุมชนได้เจริญงอกงามมั่นคงขึ้นในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ก่อนร้อยปีที่ผ่านมาและพัฒนาการมาสู่ความเข้มแข็ง ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ความเป็นเครือญาติ และความเป็นสากล นั้น จากการศึกษาพบว่ามีประเด็นสำคัญๆ หลายประการ คือ

(1) คำสอนจากอัลกุรอาน

คำสอนในอัลกุรอานถือว่าเป็นต้นทุนที่สำคัญที่สุดในบรรดาต้นทุนทั้งหมด เพราะคำสั่งสอนทั้งหมดนั้นคือวิถีชีวิตของมุสลิมทั้งหมด เพราะทำให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชุมชนมุสลิม สร้างความเข้มแข็งและความเป็นปึกแผ่นให้กับชุมชน ดังได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 1

(2) ภาษาและวัฒนธรรมท้องถิ่น

ภาษาและวัฒนธรรมท้องถิ่นเป็นปัจจัยต้นทุนสำคัญที่เป็นรากฐาน เป็นเสาหลัก และเป็นสิ่งที่สร้างสรรค์ความเข้าใจอันดีต่อกันของคนในพื้นที่ศึกษา ทั้งนี้เพราะในพื้นที่ศึกษา ใช้ภาษาและวัฒนธรรมเดียวกัน คือภาษาและวัฒนธรรมท้องถิ่นภาคใต้ เช่น ภาษาต่างๆ ที่เข้ามาในท้องถิ่นจะถูกแปลมาเป็นภาษาถิ่นเพื่อการศึกษาและเรียนรู้ในยุคแรกๆ และใช้กระบวนการสอนหรือเผยแพร่ตามแบบแผนของคนในท้องถิ่น ซึ่งการที่ท้องถิ่นมีภาษาและวัฒนธรรมเป็นของตนเอง ถือเป็นปัจจัยต้นทุนที่หล่อหลอมความเป็นอันเดียวกันในระดับพื้นฐานที่สำคัญ ชุมชนอาจจะมีความแตกต่างในรายละเอียดของการปฏิบัติ แต่ถ้าสามารถสื่อสารกันได้โดยตรง ก็สามารถเข้าใจกันได้ง่าย เช่น คำว่า “บุญ” “การทำบุญ” ในความหมายของการแบ่งปัน การทำความดี การให้ การบริจาค การเสียสละ ฯลฯ ถูกนำไปใช้เป็นวิถีทางการดำเนินชีวิตทั้งในหมู่ชาวไทยพุทธและชาวไทยมุสลิม ตามวิถีทางแห่งตนๆ ภายใต้อารมณ์ร่วมกันว่า “เป็นการทำบุญ” เป็นต้น ชุมชนในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมาได้อาศัยภาษาและวัฒนธรรมท้องถิ่นเป็นเครื่องสร้างความเข้าใจและอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข สืบมาถึงปัจจุบัน

(3) อำนาจทางการเมืองการปกครอง

อำนาจทางการเมืองการปกครองที่รัฐไทยได้มอบหมายให้ชาวไทยมุสลิมเป็นตัวแทนในการใช้อำนาจ เช่น การให้อำนาจทางการเมืองการปกครองแก่เมืองหัวเขาแดง เมื่อปี 2185 การให้ชาวไทยมุสลิมได้เข้าไปมีส่วนร่วมในกองทัพไปปราบปรามข้าศึกในที่ต่างๆ สิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยต้นทุนสำคัญที่ทำให้อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาได้รับการยอมรับ ไม่มีภาวะความขัดแย้งหรือปัญหาทางการเมืองการปกครองในท้องถิ่นและไม่มีหวาระเวทต่อกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งท่าทีของรัฐไทยที่มีความผ่อนปรน ให้ความไว้วางใจและให้อำนาจแก่ชุมชนมุสลิมด้วยเหตุผลต่างๆ ทำให้ชุมชนมุสลิมมีพลังและได้รับการยอมรับมากยิ่งขึ้น และกลายเป็นช่วงเวลาที่ชาวไทยมุสลิมในพื้นที่มีโอกาสสนใจศึกษาและปฏิรูปศาสนาได้อย่างต่อเนื่องจริงจัง ทำให้ชาวไทยมุสลิมสามารถปฏิบัติตามหลักอิสลามในวิถีชีวิตได้ชัดเจนตรงตามอัลลอฮานมากขึ้น ซึ่งตลอดรัชสมัยกรุงศรีอยุธยา ชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษาได้รับมอบอำนาจนี้มาเกือบตลอด

(4) สำนักในความเป็นคนไทยและความสัมพันธ์ทางสังคม

สำนักในความเป็นคนไทยและความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น ความเป็นเครือญาติ เกียรติยศ กลุ่มชาติพันธุ์ พรรคพวกเพื่อนฝูง และระบบอุปถัมภ์ เป็นปัจจัยต้นทุนสำคัญที่ผลักดันให้เกิดพลัง “ความเป็นคนไทย” หนึ่งเดียว เป็นเสาหลักหรือรากฐานที่ทำให้อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษามีความมั่นคง มีความเป็นอยู่อย่างสันติ มีเวลาและพลังกำลังในการขับเคลื่อนชุมชนไปสู่ความเป็นสากล ความเป็นเครือข่าย ความเป็นสังคมแห่งการเรียนรู้ และการทำความเข้าใจตลอดถึงถอดบทเรียนที่ผ่านมาได้อย่างไม่ต้องพะวงกังวลในเรื่องใดๆ ไม่มีความแตก

แยกในความเป็นไทย แม้จะมีความแตกต่างทางศาสนาและวัฒนธรรม เช่น ความช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันในการทำมาหากิน ไม่ได้ลดน้อยลงแม้จะต่างศาสนากัน

(5) อุดมการณ์ศาสนาและวิถีคิด

อุดมการณ์ศาสนา ที่เกิดจากคำสอนในศาสนาต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในพื้นที่ศึกษาเป็นต้นว่า ศาสนาพุทธ ศาสนาอิสลาม ศาสนาพราหมณ์ และศาสนาอื่นๆ คำสอนหรือหลักธรรมในศาสนาต่างๆ เหล่านั้นล้วนแต่มีเป้าหมายเดียวกันคือ “สอนให้คนเป็นคนดี” ทุกศาสนาสอนให้คนเข้าถึงสันติสุขหรือสันติภาพที่ยั่งยืน ทุกศาสนาปรารถนาให้ศาสนิกชนมีคุณธรรม จริยธรรม ศีลธรรม อย่างเดียวกัน อุดมการณ์เหล่านี้เป็นปัจจัยต้นทุนที่ทำหน้าที่หล่อหลอม “วิถีคิด” ให้แก่คน ให้สามารถคิดร้อยรัดอุดมการณ์ทางศาสนาเข้าด้วยกัน เติมเต็มความสัมพันธ์ระหว่างศาสนิกศาสนาต่างๆ ในพื้นที่ ที่ซึ่งมีวัฒนธรรมพื้นบ้านร้อยรัดอยู่แล้ว ให้มีความแน่นแฟ้น อยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ และยั่งยืน เป็นชุมชนที่มีความแตกต่างทางศาสนาแต่ไม่แตกแยกทางสังคม

2.6.1.3 ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม

ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมเป็นปัจจัยต้นทุนสำคัญรองรับการขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและสิ่งอื่นๆ ในบริบทนั้นๆ ซึ่งต้นทุนเรื่องนี้ในพื้นที่วิจัยยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมามีความสมบูรณ์พร้อม ทำให้ชาวไทยมุสลิมไม่ต้องห่วงหน้าพะวงหลังเรื่องปากท้อง เรื่องการอยู่อาศัย คนในชุมชนมีแต่คิดแบ่งปันทรัพยากรในชุมชนให้แก่คนอื่น ๆ เพื่อจูงใจหรือสร้างความเป็นเพื่อนให้เกิดขึ้น เช่น ยกที่ดินของตนเองให้คนอื่นมาอยู่ใกล้จะได้เป็นเพื่อนบ้าน ได้พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ซึ่งในยุคดั้งเดิมการมีเพื่อนมีความสำคัญสูงมาก หรือการมีประชากรมากเป็นสิ่งที่ต้องการของชุมชน

สิ่งต่างๆ ดังกล่าวข้างต้นนี้ คือ ต้นทุนสำคัญในทางสังคมและวัฒนธรรมที่เป็นปัจจัยขับเคลื่อนลักษณะต่างๆ ของอิสลามและชุมชนพัฒนาการมาสู่ปัจจุบัน

2.6.2 ปัจจัยส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชนมุสลิมก่อนร้อยปีที่ผ่านมามี

ก่อนร้อยปีที่ผ่านมามีปัจจัยที่หนุนเสริมให้ชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษาที่มีความเข้มแข็งมั่นคง และขับเคลื่อนชุมชนในบริเวณทะเลสาบสงขลาให้พัฒนาการมาสู่ปัจจุบันได้อย่างมีพลังเหนียวแน่น ยั่งยืน ที่สำคัญๆ ได้แก่

2.6.2.1 ความเชื่อพื้นบ้าน ศาสนาอิสลามอาศัยความเชื่อพื้นบ้านเป็นปัจจัยหนุนเสริมให้อิสลามสามารถหยั่งหลักการพื้นฐานลงในชุมชน เข้าถึงผู้คนและสร้างสังคมขึ้นอย่างได้เป็นรูปธรรม เช่น ความเชื่อในเรื่องอำนาจจิตวิญญาณ อิทธิปาฏิหาริย์ ความศักดิ์สิทธิ์ พลังคาถาอาคม ฯลฯ ที่ปรากฏอยู่ในพื้นที่ รวมถึงโอกาสและข้อจำกัดต่างๆ ที่เกิดขึ้นในวิถีการดำรงชีพในชุมชน ที่ซึ่ง

มีความไม่แน่นอน อธิบายเชื่อมโยงให้เห็นเหตุผลโดยตรงได้ยาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งอำนาจของเทพองค์ต่างๆ ในความเชื่อพื้นบ้านซึ่งค่อนข้างมีความเป็นชนชั้น และเลือกที่รักมักที่ชัง หากความแน่นอนได้ยาก กระบวนการเข้าถึงเป้าหมายเน้นการอ่อนน้อมบวงสรวงบูชา อ้างเอาอำนาจที่มีอยู่ภายนอก เช่น เทวดาฟ้าดิน เป็นหลักในการสร้างความสมหวังและสันติสุขแก่ชีวิต ทำให้เกิดช่องว่างอธิบายเชื่อมโยงปรากฏการณ์หลายอย่างได้ยาก เมื่ออิสลามเข้ามาจึงได้อธิบายต่อยอดโดยการเชื่อมโยงสิ่งต่างๆ เหล่านั้นเข้าสู่วิถีแห่งอิสลาม โดยที่ไม่รู้สึกถึงความแปลกแยกกับความเชื่อพื้นบ้านดั้งเดิม เป็นเสมือนการขับเคลื่อนความเชื่อเดิมให้สูงขึ้น ก้าวไปสู่ความพึงพอใจได้อีกก้าวหนึ่งเท่านั้น โดยเห็นว่า แท้จริงผู้มีอำนาจสูงสุดคือพระอัลลอฮ์ ส่วนเทพเจ้าต่างๆ เหล่านั้นแท้จริงคือ “พวกมิกกะฮ์”??? ที่คอยปฏิบัติตามคำสั่งของพระเจ้าเท่านั้น ลักษณะการปฏิบัติของมุสลิมในชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมาจึงยังไม่สลัดความเชื่อพื้นบ้านออกไป เน้นให้มุสลิมเข้าใจในความเป็นอิสลามในหลักการที่สำคัญๆ เท่านั้น ไม่เน้นวิถีชีวิตความเป็นมุสลิมในรายละเอียดปลีกย่อยให้มีความแปลกแยกไปจากความเป็นพื้นบ้านที่เป็นมาแต่เดิม วิธีการดำรงชีพยังคงเป็นไปตามแบบแผนของวัฒนธรรมพื้นบ้านดั้งเดิม จะเห็นได้ว่า มรดกทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาของมุสลิมในพื้นที่วิจัยในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมาไม่มีความแตกต่างกับชาวไทยศาสนาอื่นๆ มากนัก มีความเชื่อเรื่องแม่โพสพ แม่คงคา แม่ธรณี ผี เทวดา ทวด คาถาอาคม ฯลฯ เหมือนกัน ความเชื่อพื้นบ้านที่มีอยู่ในชุมชนในช่วงเวลานั้นจึงหนุนเสริมอิสลามให้ยังรากฐานและสรรค์สร้างมุสลิมขึ้นได้ในพื้นที่ดังกล่าว

2.6.2.2 อำนาจ/บารมีของผู้นำ ก่อนร้อยปีที่ผ่านมาความเข้มแข็ง หรือความอ่อนแอของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษานั้นขึ้นอยู่กับอำนาจ/บารมีของผู้นำเป็นสำคัญ นับตั้งแต่ผู้นำระดับสูง เช่น คาโต๊ะ โมกอล สุลต่านสุลัยมาน พระบาราชบังสัน ทวดโหม เป็นต้น มาจนกระทั่งถึงผู้นำในระดับชุมชนในท้องถิ่น เช่น ทวดโสะ บ้านโสะ ตาหมอเทพ เป็นต้น เมื่อใดก็ตามที่ผู้นำมีอำนาจบารมี ชุมชนมุสลิมจะเข้มแข็ง เมื่อใดก็ตามที่ผู้นำอ่อนแอ ชุมชนมุสลิมจะอ่อนแอตาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งบารมีในทางการเมืองการปกครองมีผลต่อสถานะการดำรงอยู่ของชุมชนสูงมาก บางครั้งการสูญเสียผู้นำเหล่านั้นชุมชนต้องยุติลง เช่น บ้านท่าเสา อำเภอลำลูกกา(ในปัจจุบัน) จังหวัดสงขลา เป็นต้น ผู้นำจึงเป็นปัจจัยสำคัญในการส่งเสริมความเข้มแข็งมั่นคงของชุมชนมุสลิมในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา และชุมชนต่างๆ มักแสวงหาผู้นำอยู่เสมอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้นำที่มีความรู้ทางด้านศาสนา ซึ่งอาจจะได้จากในชุมชน หรืออาจจะมาจากต่างถิ่นก็ได้

2.6.2.3 ความสัมพันธ์ทางสังคมในระบบเครือญาติ การเกี่ยวดอง และพรรคพวกเพื่อนฝูง หลักฐานหลายอย่างแสดงให้เห็นว่า ในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมาทั้งชาวไทยพุทธและชาวไทยมุสลิมล้วนให้ความสำคัญ ในความเป็นเครือญาติ การเกี่ยวดองและความเป็นเพื่อนในลักษณะต่างๆ เป็นอย่างมาก กฎเกณฑ์และหลักการทางศาสนาไม่เป็นอุปสรรคกีดกันในเรื่องนี้ ผู้ที่เป็นเครือญาติหรือเป็นเพื่อนสามารถไปมาหาสู่ ช่วยเหลือเกื้อกูลกันได้อย่างเต็มที่ ไม่มีช่องว่างใดๆ ที่นำไปสู่

ความขัดแย้ง มีงานประเพณีต่างๆ ต่างก็ช่วยเหลือกันได้ทั้งชาวไทยพุทธ ชาวไทยมุสลิม และที่นับถือศาสนาอื่นๆ ความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติ การเกี้ยวพาราสีเพื่อนฝูง จึงเป็นปัจจัยส่งเสริมให้อิสลามและชุมชนมีความมั่นคงถาวรสืบต่อมาได้

2.6.2.4 อุดมการณ์อิสลาม ที่เน้นให้ความสำคัญในความเป็นมุสลิมหรืออิสลามในความหมายว่าเป็นพี่น้องกัน เป็นปัจจัยส่งเสริมให้เกิดเอกภาพในความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวไทยมุสลิม และส่งเสริมให้เกิดคุณธรรม จริยธรรม เช่น ความเห็นอกเห็นใจ ความเกื้อกูล ความร่วมมือ การเผื่อแผ่ ความสามัคคี ความเสียสละ ความอดทน ฯลฯ ซึ่งนำไปสู่ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและความเข้มแข็งของสังคม ยิ่งเมื่ออุดมการณ์อิสลามได้บูรณาการเข้ากับอำนาจทางการเมืองการปกครอง เช่น อำนาจอริสส่วนกลางที่มอบหมายให้คนไทยมุสลิมเป็นตัวแทนในการใช้อำนาจ เป็นผู้ปกครองเมืองต่างๆ จึงก่อให้เกิดพลังและศักยภาพในการดำรงอยู่ของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาอย่างเป็นมีเกียรติยศ ศักดิ์ศรีเท่าเทียมกันกับศาสนิกศาสนาอื่นๆ

2.6.2.5 การประกอบอาชีพ ก่อนร้อยปีที่ผ่านมามีชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำการประมง หรือ “ออกเลหาปลา” จนกลายเป็นความเชื่อของคนทั่วไปว่าถ้าเป็นมุสลิมก็ต้องประกอบอาชีพหาปลา ภูมิปัญญาในการหาปลาฝังอยู่ในสายเลือด ชาวมุสลิมจะมีความรู้ความสามารถในการหาปลาและรู้สภาวะของทะเลเป็นพิเศษ เล่ากันว่า ชาวมุสลิมสามารถแล่นเรือออกไปวางอวนบริเวณที่เรือโบราณหล่นอยู่นอกอ่าวไทย(บริเวณนี้มีปลาชุกชุม)ได้โดยไม่ต้องมีเข็มทิศนำทาง” การทำการประมงของชาวไทยมุสลิมช่วยส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชนอย่างน้อย 4 ประการ คือ

- 1) ชาวมุสลิมได้มีโอกาสแลกเปลี่ยนเรียนรู้วิถีการดำรงชีพกันและกัน
- 2) มีแบบแผนการดำรงชีพหรือวัฒนธรรมเดียวกัน
- 3) ไม่แก่งแย่งหรือแข่งขันการทำมาหากินกับชาวไทยศาสนาอื่นๆ
- 4) ใช้ปลาที่ได้เป็นเครื่องมือเสริมสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดีกับชาวไทยศาสนาอื่นๆ

การประกอบอาชีพทำให้อิสลามและชุมชนอยู่ร่วมกับชุมชนอื่นๆ ได้อย่างสันติสุขมาถึงปัจจุบัน นำผลผลิตของแต่ละชุมชนมาแลกเปลี่ยนเปลี่ยน เกื้อกูลกันและกัน

2.6.2.6 การปฏิบัติตามหลักอิสลามของชาวมุสลิม หมายถึงการได้รับการส่งเสริมที่เป็นผลมาจากการปฏิบัติตามหลักการของอิสลาม เช่น หลักการของชาภาต หลักการการเผยแพร่อิสลาม หลักการส่งเสริมการเรียนรู้ ฯลฯ เช่น “ผู้รู้(ฮาลีม)ทางศาสนาจะต้องออกเผยแพร่ศาสนา” โดยหลังจากนักศึกษาได้ศึกษาจนถึงขั้นที่เรียกว่าเป็นผู้รู้(ฮาลีม)แล้ว จะต้องกลับมาทำหน้าที่เป็นครูสั่งสอนอบรมความรู้ทางศาสนาให้แก่คนในชุมชนของตนเอง หรือไม่ก็ต้องจาริกไปสอนในชุมชนอื่นๆ ด้วยหลักดังกล่าวทำให้คนในชุมชนอื่นๆ ในพื้นที่อื่นๆ เดินทางเข้าสู่ชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษา เพื่อเป็นครูสอนศาสนาให้แก่ชุมชนต่างๆ ซึ่งชุมชนก็ได้ส่งเสริมสนับสนุนให้ครูที่เข้ามา

ทำหน้าที่ดังกล่าวอยู่ได้อย่างไม่เบื่อหน่าย เช่น จัดชาภาดให้ทุกปี บริจาคที่ดินสร้างศาสนสถาน หรือสร้างปอเนาะ และอำนวยความสะดวกต่างๆ เป็นต้น ครูบางคนได้แต่งงานกับคนในชุมชน กลายเป็นสมาชิกของชุมชนอย่างถาวร ครูบางคนนำครอบครัวมาด้วย มาอยู่ในชุมชนจนสิ้นอายุขัย จนกลายเป็นบรรพบุรุษของชุมชนที่เล่าขานกันถึงปัจจุบัน เช่น ทวดโสะ ที่บ้านโสะ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา

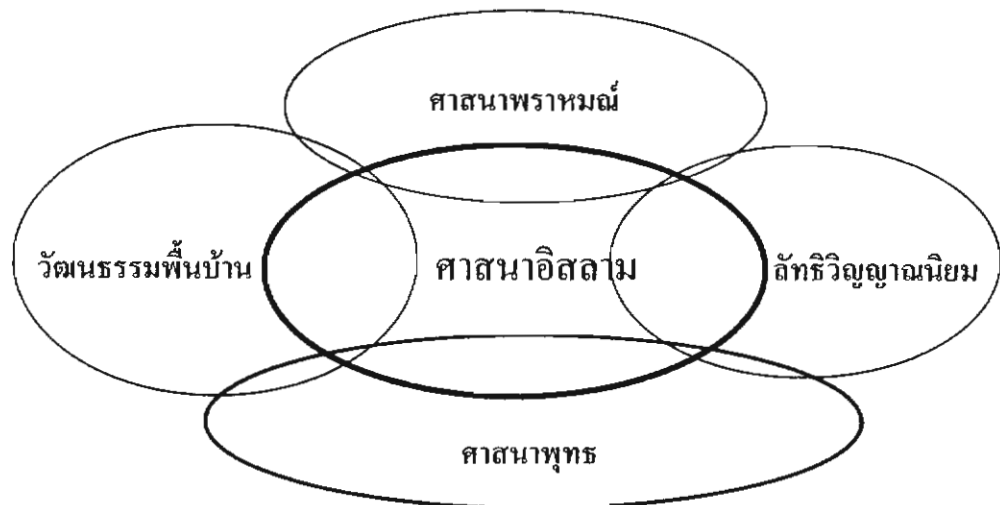
2.6.2.7 ความมีน้ำใจหรือความเป็นธรรมชาติทางจิตวิญญาณของคนเอเชีย ซึ่งมีธรรมชาติชอบก่อเกิดแก่นุญชาติโดยไม่คำนึงว่าจะเป็นศาสนิกใดๆ เน้นให้ความสำคัญในความเป็นมนุษย์สูงมากกว่าความแตกต่างทางเชื้อชาติ ศาสนา ภาษา วัฒนธรรม และสังคม จึงทำให้เกิดภาวะการก่อเกิดเพื่อการอยู่ร่วมกันในชุมชนทุกระดับทุกศาสนิกชน โดยพึ่งพาอาศัยกันตามศักยภาพที่มีอยู่และให้ความเคารพในวิถีทางแห่งศาสนาแต่ละศาสนา มีการโยนโยให้เห็นความดีและความชั่วตามเป้าหมายของคำสอน และ โยนโยให้เห็นว่าแท้จริงแล้วทุกศาสนามีเป้าหมายเป็นอย่างเดียวกัน

เหล่านี้คือปัจจัยส่งเสริมให้อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาได้ตั้งมั่นเจริญเติบโต และอยู่ร่วมกับศาสนิกอื่นๆ มาในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา

2.6.3 การอยู่ร่วมกันของชาวไทยมุสลิมกับกลุ่มอื่นๆ ก่อนร้อยปีที่ผ่านมา

การอยู่ร่วมกันของชาวไทยมุสลิมกับศาสนิกอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษาก่อนร้อยปีที่ผ่านมา(ก่อนปี พ.ศ.2442) มีลักษณะเป็นการประนีประนอม ยืดหยุ่นและผสมผสานระหว่างศาสนา วัฒนธรรมพื้นบ้าน และลัทธิวิญญาณนิยม ที่ปรากฏอยู่ในพื้นที่ โดยที่คงหลักสำคัญของอิสลามไว้ ขณะเดียวกันไม่เน้นรายละเอียดมากนัก ในทำนองเดียวกับที่สมัยเมื่อศาสนาฮินดูหมัดอพยพจากเมกกะฮ์ไปอยู่เมืองมะดีนะห์ใหม่ๆ

ในเรื่องศาสนานั้นในพื้นที่มีศาสนาพราหมณ์ และศาสนาพุทธแพร่กระจายเป็นพื้นฐานของสังคมมาก่อนแล้วตามลำดับ ส่วนในเรื่องวัฒนธรรมคือแบบแผนการดำรงชีพต่างๆ แบบแผนพฤติกรรมต่างๆ เป็นต้นว่าการทำมาหากิน การประกอบอาชีพ การอยู่อาศัย การแต่งกาย การนุ่งห่ม การรักษาโรคภัย ระบบเครือญาติ เป็นต้นนั้นเป็นไปตามแบบแผนวัฒนธรรมพื้นบ้านที่มีมาแต่โบราณ เรื่องลัทธิวิญญาณนิยม เช่น ความเชื่อที่ปรากฏอยู่ในพื้นที่ศึกษาเป็นต้นว่า ความเชื่อเรื่องทวด เรื่องคาถาอาคม เรื่องผีสิง เรื่องนางไม้ เรื่องคุณไสย เป็นต้น เหล่านี้คือองค์ประกอบของพื้นที่หรือชุมชนที่อิสลามได้เข้ามาอยู่และสร้างชุมชนขึ้นในลักษณะของการประนีประนอม ยืดหยุ่นและผสมผสาน ดังกรอบแผนภูมิต่อไปนี้

จะเห็นได้ว่าอิสลามเข้ามาดำรงอยู่ท่ามกลางสภาพแวดล้อมดังแผนภูมิข้างต้น จึงมีการปรับตัวให้เกิดความเหมาะสมกับบริบทเหล่านั้นในหลายๆ ลักษณะความเป็นอิสลามและชุมชนในบางประการ(พื้นที่)ต้องผสมผสานหลายอย่าง บางประการก็ไม่ค่อยอย่าง และมีบางประการที่เป็นตัวของตัวเอง ดังจะกล่าวถึงภาวะการอยู่ร่วมกันในบางประการ ดังต่อไปนี้

(1) การตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยร่วมกัน

โดยทั่วไปชุมชนอาจจะมีขอบเขตโดยลักษณะทางธรรมชาติ เช่น ลุ่มน้ำ ป่าเขา หรือห้วยหนอง คลองบึง เป็นแนวเขตตามธรรมชาติที่แสดงให้เห็นภาพของชุมชนที่แยกจากชุมชนอื่นๆ ซึ่งชุมชนชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาส่วนใหญ่มักตั้งบ้านเรือนเป็นกระจุกหนาแน่น แตกต่างจากชุมชนชาวไทยพุทธที่มักตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างๆ หรือไม่ก็อยู่ในพื้นที่ทำมาหากินของตนเอง ลักษณะการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยของชุมชนชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาก่อนร้อยปีที่ผ่านมา โดยทั่วไปมีลักษณะเป็นแบบใดแบบหนึ่ง ดังนี้

(ก) เป็นชุมชนที่ผู้อยู่อาศัยทั้งหมดเป็นชาวไทยมุสลิม ซึ่งชุมชนในลักษณะนี้ จะไม่มีศาสนสถานที่เป็นของศาสนาอื่นๆ ไม่มีการเลี้ยงสัตว์ที่เป็นข้อห้ามของศาสนาอิสลาม เป็นชุมชนที่สามารถแสดงอัตลักษณ์ของอิสลามได้อย่างสมบูรณ์ แต่มีจำนวนไม่มากนัก เท่าที่พบ เช่น ชุมชนหัวเขาแดง ชุมชนเกาะหมาก(บางหมู่บ้าน) และบางชุมชนในตำบลบ้านหาน เป็นต้น

(ข) เป็นชุมชนที่ผู้อยู่อาศัยส่วนใหญ่เป็นชาวไทยมุสลิม ซึ่งอาจจะมีคนที่เป็ ศาสนิกอื่นๆ อยู่อาศัยในชุมชนด้วย แต่จำนวนไม่มากนัก ส่วนใหญ่จะเป็นชาวไทยมุสลิมมากกว่า ร้อยละ 80 ชุมชนในลักษณะนี้ไม่มีศาสนสถานของศาสนิกอื่นๆ และยังปรากฏอัตลักษณ์ของอิสลามได้เด่นชัดพอสมควร แต่อาจจะมีหรือพบว่าการเลี้ยงสัตว์ที่เป็นข้อห้ามของศาสนาอิสลาม เช่น

สุนัข สุกร โดยคนศาสนิกอื่นๆ บ้าง ลักษณะบ้านเรือนของศาสนิกอื่นๆ มักทำรั้วกันบริเวณบ้านป้องกันไม่ให้สัตว์เลี้ยงของตนเองออกไปภายนอก เป็นชุมชนที่กระจายอยู่ทั่วไปในพื้นที่ศึกษา เช่น ชุมชนปากพะยูน ชุมชนชะรัด ชุมชนควนในช่อง(พัทลุง) เป็นต้น

(ค) เป็นชุมชนที่อยู่อาศัยประมาณครึ่งหนึ่งเป็นมุสลิม ชุมชนในลักษณะนี้มักจะมีศาสนสถานของศาสนาอิสลามและของศาสนิกอื่นๆ ด้วย และพบว่ามีการเลี้ยงสัตว์ที่เป็นข้อห้ามของศาสนาอิสลาม เช่น สุนัข สุกร โดยศาสนิกอื่นๆ ทั่วไป ลักษณะการตั้งบ้านเรือนมักจะแบ่งเขตหรือแบ่งพื้นที่เป็นสัดส่วนที่ชัดเจน คือครึ่งหนึ่งหรือส่วนหนึ่งของพื้นที่ชุมชนเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของชาวไทยมุสลิม ซึ่งโดยทั่วไปบ้านเรือนของชาวไทยมุสลิมจะอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม หนาแน่น เช่น ชุมชนท่าควาย(พัทลุง) เป็นต้น

(ง) เป็นชุมชนที่อยู่อาศัยส่วนใหญ่เป็นศาสนิกอื่นๆ ชาวไทยมุสลิมเป็นชนส่วนน้อย ชุมชนในลักษณะนี้มักจะไม่ค่อยมีศาสนสถานของศาสนาอิสลามเพราะจำนวนครัวเรือนไม่เพียงพอที่จะขอตั้งมัสยิดได้ จะมีแต่ศาสนสถานของศาสนาอื่นๆ และพบว่าบ้านเรือนของชาวไทยมุสลิมจะตั้งอยู่ในพื้นที่บริเวณเดียวกัน โดยมีรั้วกันอาณาเขตบริเวณบ้านป้องกันไม่ให้สัตว์เลี้ยงของชาวไทยพุทธเข้ามาในบริเวณบ้าน ชุมชนลักษณะนี้จะต้องพึ่งพาอาศัยสถานที่ประกอบพิธีกรรมในชุมชนข้างเคียง หากไม่มีชุมชนใกล้เคียง ความเป็นอยู่จะค่อนข้างลำบาก และในที่สุดมักจะอพยพโยกย้ายไปอยู่ในที่อื่นๆ

(จ) ชุมชนมุสลิมในเขตชุมชนเมือง ลักษณะการอยู่ร่วมกันของชาวไทยมุสลิมกับชาวไทยศาสนิกอื่นๆ ในเขตชุมชนเมือง ซึ่งก่อนร้อยปีที่ผ่านมา มีชุมชนบ้านบนแห่งเดียวที่อยู่ในเมือง มีการตั้งบ้านเรือนในเขตพื้นที่ชุมชนมุสลิมที่ค่อนข้างเป็นสัดส่วน แต่ในชุมชนเมืองอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษา ไม่ปรากฏชัดเจน

(2) การใช้สาธารณูปโภคและบริการสาธารณะร่วมกัน

การใช้สาธารณูปโภคและบริการสาธารณะในส่วนที่ไม่เกี่ยวกับหลักปฏิบัติทาง ไม่มีมีการแบ่งแยก ซึ่งในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมาไม่มีบริการสาธารณะที่สลับซับซ้อนมากนัก ชุมชนโดยทั่วไปไม่มีไฟฟ้า ประปา ขวดยานพาหนะในการคมนาคมส่วนใหญ่ใช้เรือ เส้นทางสัญจร คุลคลอง ร้านค้า แหล่งน้ำ ซึ่งไม่ปรากฏว่ามีปัญหาใดๆ ลักษณะการใช้เป็นแบบพึ่งพาอาศัยกันและกัน ประนีประนอม ช่วยเหลือเกื้อกูล ระหว่างชุมชนโดยไม่คำนึงถึงความแตกต่างทางศาสนาแต่อย่างใด

(3) การประกอบอาชีพร่วมกัน

อาชีพในพื้นที่ศึกษาในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมาไม่มากนัก อาชีพหลักได้แก่ การทำนา การทำสวนผลไม้ การทำการประมง ชาวไทยพุทธและชาวไทยมุสลิมไม่ได้แบ่งแยกอาชีพว่า อาชีพนั้นสำหรับชาวไทยมุสลิม อาชีพนี้สำหรับชาวไทยพุทธ เว้นแต่ว่าอาชีพนั้นๆ จะเป็น

ข้อห้ามตามหลักปฏิบัติของศาสนาเท่านั้น อย่างไรก็ตามในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา ชาวไทยมุสลิมส่วนใหญ่จะมีความผูกพันอยู่กับการประกอบอาชีพประมงมาแต่โบราณ ชุมชนมุสลิมสำคัญๆ ในยุคนี้ตั้งอยู่ในบริเวณริมทะเล ทำประมงแบบพื้นบ้าน ประมงชายฝั่ง หรือประมงน้ำตื้น ต่อเมื่อมีเงื่อนไขอื่นๆ เกิดขึ้น เช่น การทำมาหากินในทะเลไม่ประสบความสำเร็จ ไม่สามารถดำรงชีพอยู่ได้ หรือไม่ก็ชุมชนเดิมมีความแออัดคับแคบ ประชากรมากเกินไป หรือไม่ก็มีเงื่อนไขจากทางรัฐเข้ามาเกี่ยวข้อง จึงทำให้ชาวไทยมุสลิมต้องย้ายถิ่นฐานไปตั้งชุมชนขึ้นใหม่ ซึ่งพื้นที่ที่ตั้งชุมชนใหม่ โดยทั่วไปมักเป็นบริเวณริมทะเลสาบ หรือไม่ก็ริมอ่าวไทย เช่น ชุมชนบางม่วง อำเภopakพะยูน จังหวัดพัทลุง ชุมชนหาดไคร้ดำ อำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุง ชุมชนบ่อตรุ อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา แต่ก็มีเงื่อนไขอื่นๆ อีกหลายประการที่ทำให้ชุมชนใหม่ตั้งขึ้นบริเวณไกลทะเล เช่น เหตุผลทางการเมืองการปกครอง หรือเหตุผลเพื่ออนาคตที่ดีกว่า เพื่อลูกหลานจะได้มีทรัพย์สินมรดกติดตัวบ้าง เป็นต้น ชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่ในพื้นที่ห่างไกลทะเลในยุคนี้ เช่น ชุมชนชะรัด อำเภอกงหรา จังหวัดพัทลุง ชุมชนชะมวง อำเภอรัตนภูมิ จังหวัดสงขลา คนที่ไปอยู่ที่นั่นจึงต้องประกอบอาชีพอื่นๆ เช่น ทำไร่ ทำนา ทำสวน เป็นต้น ไม่สามารถประกอบอาชีพการประมงได้

ก่อนร้อยปีที่ผ่านมา การประกอบอาชีพส่วนใหญ่มีเป้าหมายเพื่อเลี้ยงปากเลี้ยงท้อง ไม่ได้ทำมาค้าขาย ทั้งชาวไทยพุทธและชาวไทยมุสลิม ส่วนใหญ่จึงเน้นการประกอบอาชีพที่ผลิตสิ่งของเพื่อปากท้องโดยตรง เช่น การทำนา ทำสวน ทำประมง เป็นต้น ส่วนการค้าขายที่เกิดขึ้นในพื้นที่ศึกษา ส่วนใหญ่เป็นอาชีพของคนไทยจีน

การอยู่ร่วมกันของชาวไทยมุสลิมกับศาสนิกอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษาจึงไม่มีปัญหาความขัดแย้งใดๆ เพราะไม่มีการแข่งขันทางการค้า ไม่มีการแข่งขันในการประกอบอาชีพ แม้การทำอาชีพจะซ้ำซ้อนบ้าง แต่ไม่มีปัญหาเพราะไม่ใช้การทำมาค้าขาย แต่เป็นการทำมาหากิน ซึ่งส่งเสริมให้เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูล และพึ่งพาอาศัยกันและกันสืบมา

(4) การอยู่ร่วมกันในทางการเมืองการปกครอง

เมื่อก่อนร้อยปีที่ผ่านมา ลักษณะการอยู่ร่วมกันในทางการเมืองการปกครองเป็นแบบถ้อยทีถ้อยอาศัยบนพื้นฐานของคุณธรรมความดี เช่น เป็นคนดีเป็นที่นิยมของสังคม หรือบนพื้นฐานของอำนาจบารมีที่ใหญ่กว่า เช่น เป็นผู้ได้รับอำนาจจากรัฐ รัฐเป็นผู้มอบอำนาจให้ปกครองดูแลพื้นที่ต่างพระเนตรพระกรรณ ซึ่งจะเป็นชาวไทยพุทธหรือชาวไทยมุสลิมก็ได้ ผู้รับมอบอำนาจก็จะใช้อำนาจควบคู่ไปกับการใช้ความดีงาม ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง เช่น กรณีที่ประชากรส่วนใหญ่ของชุมชนนั้นๆ เป็นชาวไทยมุสลิม ผู้ที่จะเป็นผู้นำชุมชน เช่น “ขุน” หรือตำแหน่งอื่นๆ ที่เกี่ยวกับการเมืองการปกครอง ก็มักจะเป็นชาวไทยมุสลิม ขณะเดียวกันคนส่วนใหญ่ก็จะยอมรับบุคคลที่รัฐมอบอำนาจให้มาดูแลหากคนเหล่านั้นตั้งอยู่ในกรอบของคนดี ดังจะเห็นได้ว่าในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมาชาวไทยได้มอบอำนาจทางการเมืองการปกครองให้ผู้ที่ชาวไทยมุสลิมเป็นผู้ปกครองดูแล

แลพื้นที่รอบทะเลสาบสงขลา ปฏิบัติงานต่างพระเนตรพระกรรณ เป็นเวลายาวนาน ทั้งๆ ที่ชาวไทยมุสลิมไม่ได้เป็นชนส่วนใหญ่ของพื้นที่ แต่เป็นคนดีที่สังคมและรัฐไว้วางใจ

อย่างไรก็ตาม การที่คนส่วนใหญ่ในพื้นที่ศึกษาจะยอมรับอำนาจทางการเมืองการปกครองที่ผู้ใดผู้หนึ่งได้รับมานั้น คนผู้นั้นต้องมีคุณความดีเป็นบารมี เป็นอำนาจ เป็นคุณสมบัติสำคัญ ชุมชนบางแห่ง ผู้ที่ก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำทางการเมืองการปกครองไม่ได้มาจากฝ่ายที่มีประชากรมากกว่า แต่เป็นผู้ที่มีคุณธรรมความดีมากกว่า เช่น ในเขตจังหวัดพัทลุง เคยมีเจ้าเมืองเป็นชาวไทยมุสลิมปกครองบ้านเมืองอย่างมีความสุขอยู่ยาวนาน ทั้งๆ ที่คนส่วนใหญ่เป็นชาวไทยพุทธ การอยู่ร่วมกันทางการเมืองการปกครองจึงเป็นแบบถ้อยทีถ้อยอาศัยบนพื้นฐานของคุณธรรมความดีของบุคคลที่เป็นผู้นำ

2.6.4 ความสัมพันธ์ทางสังคมกับชุมชนอื่นๆ

ความสัมพันธ์ทางสังคมกับชุมชนอื่นๆ ในพื้นที่แบ่งออกเป็น 3 ประการ คือ 1) ความสัมพันธ์ทางสังคมกับชุมชนอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษา 2) ความสัมพันธ์ทางสังคมกับชุมชนอื่นๆ นอกพื้นที่ศึกษาแต่อยู่ในประเทศไทย 3) ความสัมพันธ์กับชุมชนอื่นๆ ในต่างประเทศ โดยความสัมพันธ์ทางสังคมในที่นี้จะพิจารณาในประเด็น 1) ความเป็นเครือญาติ ในลักษณะที่เป็นญาติสืบสายโลหิตและการเกี่ยวดอง 2) ความเป็นกลุ่มทางสังคม เช่น เกล็ด กลุ่มเพื่อน กลุ่มคนบ้านเดียวกัน เป็นต้น และ 3) ความเกี่ยวข้องในทางศาสนา ดังนี้

2.6.4.1 ความสัมพันธ์ทางสังคมกับชุมชนอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษา

รูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างชาวไทยมุสลิมกับชาวไทยที่นับถือศาสนาอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษา มีอยู่หลายลักษณะ เช่น ความเป็นเครือญาติ การเกี่ยวดองกันโดยการแต่งงาน ความเป็นพรรคพวกเพื่อนฝูง เป็นเกล็ด ความเป็นคนหมู่บ้านเดียวกัน ท้องถิ่นเดียวกัน หรือความเป็นคนที่อยู่ภายใต้การปกครองของคนคนเดียวกัน หรือภายใต้การอุปถัมภ์ของคนคนเดียวกัน เป็นต้น ซึ่งความสัมพันธ์แต่ละรูปแบบดังกล่าวนี้จะมีกรอบการปฏิบัติที่แตกต่างกัน เช่น เครือญาติ การปฏิบัติต่อกันจะใกล้ชิดสนิทสนมกว่าคนที่สัมพันธ์กันโดยการเกี่ยวดอง การทักทายปราศรัย การไปมาหาสู่ การช่วยเหลือแลกเปลี่ยนแรงงาน การซื้อขายแลกเปลี่ยน หรือการพึ่งพาอาศัยในลักษณะอื่นๆ จะมีความแตกต่างกันในแต่ละรูปแบบของความสัมพันธ์ ดังตัวอย่าง

1) ความเป็นเครือญาติ

ความเป็นเครือญาติ เป็นความสัมพันธ์ที่เริ่มต้นจากฐานของครอบครัว เกี่ยวข้องเป็นเครือญาติกันโดยสายโลหิต หรือการเกี่ยวดอง ในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมามีการเป็นเครือญาติระหว่างชาวไทยพุทธกับชาวไทยมุสลิมปรากฏทั่วไป ในครอบครัว(ในตระกูลหนึ่งๆ)ชาวไทยพุทธมักจะมีญาติคนใดคนหนึ่ง เป็นชาวไทยมุสลิม ในครอบครัวชาวไทยมุสลิมก็เป็นเช่นเดียวกัน ซึ่งในรอบปีคนเหล่านี้จะมาชุมนุมกันในวันสำคัญๆ ทางประเพณี โดยไม่รู้สึกละแวกแยกอันเนื่องมา

จากศาสนาต่างกัน และมักจะอธิบายถึงสาเหตุที่ทำให้คนหนึ่งต้องไปรับศาสนาที่ต่างกันว่าเป็น เพราะ “ความประสงค์ของพ่อแม่ตายาย”(ซึ่งล่วงลับไปแล้ว) คนส่วนใหญ่ในพื้นที่ในยุคก่อนร้อยปี ที่ผ่านมามีเป็นคนที่มี “พ่อแม่ตายายเดียวกันมาก่อน” (มีบรรพบุรุษเดียวกัน)

“ตายายระดม” : สัญลักษณ์แสดงความสัมพันธ์ของเครือญาติ

เมื่อสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมา กรณีผู้ที่เป็นเครือญาติเดียวกันมาแต่เดิมแล้วมานับถือ ศาสนาต่างกันภายหลัง ความสัมพันธ์ทางสังคมยังคงต่อเนื่องเหมือนเดิม โดยมีหลักการว่า “ยังมี บรรพบุรุษเดียวกัน” ความแตกต่างจะมีเพียงเรื่องของศาสนาเท่านั้น ดังนั้นประเพณีพิธีกรรมความ เชื่ออันใดที่เกี่ยวข้องกับบรรพบุรุษยังคงปฏิบัติต่อไปได้ บางพื้นที่ต้องปฏิบัติตามความเชื่อที่นับถือ กันแม้ว่าจะไปเป็นไปตามหลักศาสนาก็ตาม เช่น หากคนไทยมุสลิมที่มีบรรพบุรุษเป็นชาวไทยพุทธ ก่อนทำพิธีเข้าสุหนัสดังจะต้องทำพิธีบวชเป็นสามเณรหรือบางคนบวชเป็นภิกษุ เพื่ออุทิศส่วนบุญกุศล แด่บรรพบุรุษเสียก่อน เพราะเชื่อกันว่าหลังจากเข้าสุหนัสดังจะทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้บรรพบุรุษ ได้น้อยแล้ว ดังนั้นก่อนพิธีเข้าสุหนัสดังจึงมีการแห่แหนคนที่เข้าสุหนัดไปบวชเป็นสามเณรที่วัด เมื่อบวชแล้วญาติๆ ฝ่ายไทยพุทธจะเอาเครื่องทำบุญใส่ในย่าม จากนั้นจึงกรวดน้ำอุทิศส่วนกุศลให้ แด่บรรพบุรุษ พอเสร็จพิธี คนที่บวชก็จะบอกกับอุปัชฌาย์ว่า “ร้อนผ้าเหลืองแล้ว” ขอลาสิกขาบท ซึ่งพระอุปัชฌาย์ก็ดำเนินการให้ เสร็จแล้วพรรคพวกก็หามกลับไปเข้าพิธีสุหนัดต่อไป เรียกพิธีดังกล่าวนี้ว่าพิธี “ตายายระดม”

“ไหว์นางไม้” : พัฒนาการของรูปแบบการแสดงออกซึ่งความสัมพันธ์ ของระบบเครือญาติ

สมัยต่อมาพระอุปัชฌาย์คงจะไม่สะดวกที่จะประกอบพิธีให้หรือไม่ก็ด้วยเหตุผลอื่นๆ เช่น คนที่จะเข้าสุหนัดเองไม่สบายใจที่จะบวช จึงปรับเปลี่ยนมาเป็นพิธี “ไหว์นางไม้” หรือ ที่เรียก กันในปัจจุบันว่าพิธี “แต่งงานกับนางไม้” แทนการบวชในบางพื้นที่ กล่าวคือ แห่คนที่เข้าสุหนัด ไปทำพิธีบวชที่ได้ต้นไม้ใหญ่ แต่แทนที่จะเป็นการบวชจริงกลับเป็นเพียง “การสมมุติ” คือสมมุติ ชาวบ้านขึ้นเป็นอุปัชฌาย์แล้วทำพิธีอุปสมบทจนสำเร็จพิธีทุกขั้นตอนแล้วจึงแห่กลับไปเข้าสุหนัด ต่อไป

พิธีตายายระดม และพิธีไหว์นางไม้ คือร่องรอยความสัมพันธ์ทางสังคมของ ชีวิตและจิตวิญญาณของชาวไทยพุทธและชาวไทยมุสลิมที่เกิดขึ้นเป็นอยู่ทั่วไปในพื้นที่ ศึกษาเมื่อร้อยปีที่ผ่านมา

2) ความเป็นกลุ่มทางสังคม

กลุ่มทางสังคม หมายถึงความสัมพันธ์ทางสังคมที่อยู่รูปแบบกลุ่ม เช่น พรรค พวกเพื่อนฝูง เกล็ด คนหมู่บ้านเดียวกัน คนท้องถิ่นเดียวกัน หรือคนที่อยู่ภายใต้การปกครองของ

คนคนเดียวกัน เป็นต้น ซึ่งกลุ่มทางสังคมดังกล่าวนี้แต่ละกลุ่มมีรูปแบบความสัมพันธ์ที่แตกต่างกัน เช่น “เกลอ”

“เป็นเกลอ” : คือกระบวนการสร้างเครือญาติไม่จำกัดศาสนา

การเป็นเกลอหรือความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบอื่นๆ เมื่อก่อนร้อยปีที่ผ่านมา จัดว่าเป็น“กระบวนการสร้างเครือญาติโดยไม่จำกัดศาสนา” ซึ่งถือเป็นสิ่งสำคัญต่อความเข้มแข็งและความอยู่รอดของตนเองและชุมชนเป็นอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวกันว่า เมื่อพบคนที่ไม่เคยรู้จักมาก่อน นิยมถามไถ่อย่างละเอียดถี่ถ้วนว่าผู้นั้น “เป็นใคร มาจากไหน เป็นลูกเต้าเหล่าใคร รู้จักคนนั้นคนนี้หรือไม่” หากสรุปว่าผู้ที่พบกันนั้นยังไม่เกี่ยวข้องกับเครือข่ายความสัมพันธ์ที่มีอยู่เดิม เช่น เครือญาติหรือการเกี่ยวดอง และเห็นว่าผู้นั้น “มาดี เป็นมิตร มีหลักการน่าเชื่อถือ” มักจะเริ่มต้นสร้างสัมพันธ์โดยการ “เป็นเกลอ” และหลังจากนั้นก็มักจะนำไปสู่ความสัมพันธ์และการเคารพนับถือเสมอเหมือนญาติในวงของญาติทั้งสองฝ่าย มีการไปมาหาสู่ในทำนอง “มีสุขร่วมเสพ มีทุกข์ร่วมต้าน” สืบต่อไป โดยไม่แบ่งแยกกันว่านับถือศาสนาอะไร

“เกลอ” จึงเป็นกลุ่มทางสังคมที่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดคนนอกเหนือจากกลุ่มญาติ จัดเป็นรูปแบบการสร้างความสัมพันธ์หรือความผูกพันที่ใกล้ชิดเพื่อการช่วยเหลือเกื้อกูลต่อกัน โดยทั่วไปคนที่จะเป็นเกลอกันได้ต้องมีคุณสมบัติ คือ 1) มีลักษณะรูปร่างหน้าตาคล้ายคลึงกัน 2) มีอายุรุ่นราวคราวเดียวกันหรือแตกต่างกันไม่มาก 3) มีลักษณะทางจิตใจคล้ายคลึงกัน 4) ไม่ได้เป็นเครือญาติกัน 5) มักจะมีบ้านเรือนอยู่ห่างไกลกัน 6) คุณสมบัติอื่นๆ เช่น ส่วนใหญ่คนที่เป็เกลอกันมักจะเป็นคนเพศเดียวกัน ซึ่งการเป็นเกลอจะเกิดจากการเริ่มของผู้ใหญ่ ซึ่งอาจจะเป็นพี่น้องหรือญาติของทั้งสองฝ่ายมีความประสงค์จะให้ความสัมพันธ์ทั้ง 2 ตระกูลใกล้ชิดกัน หรืออาจจะเกิดจากกลุ่มเพื่อนสนิทหรือเพื่อนฝูงที่เห็นคนทั้งสองมีบุคลิกคล้ายคลึงกันจึงประสงค์จะให้เป็เกลอกัน เมื่อเป็นเกลอกันแล้ว ทั้งสองฝ่ายจะมีความสัมพันธ์เสมอด้วยญาติสนิท หรือญาติโดยการเกี่ยวดอง มีการช่วยเหลือเกื้อกูลทั้งทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมไปตลอดจนกระทั่งจบชีวิต และญาติๆ ทั้งสองฝ่ายยังให้ความเคารพสืบต่อกันด้วยแม้ผู้ที่เป็นเกลอจะตายจากกันแล้วก็ตาม หรืออาจจะเกิดปัญญาทำให้บอเลิกกันได้ในช่วงกลาง เช่นเดียวกับการหย่าร้างของครอบครัว เกลอเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่นิยมใช้สร้างความสัมพันธ์ระหว่างคนไทยพุทธกับคนไทยมุสลิมในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมา

“ช่วยงาน” : รูปแบบการแสดงออกซึ่งความสัมพันธ์ทางสังคม

กรณีการทำบุญในงานประเพณีต่างๆ ก็เช่นเดียวกัน เมื่อมีวงศาคณาญาติอยู่ในต่างศาสนา การทำบุญเพื่ออุทิศส่วนกุศลแก่ญาติที่อยู่ต่างศาสนาที่ล่วงลับไปแล้ว โดยวิธีให้เงินทอง ทรัพย์สินข้าวปลาอาหารแก่ญาติที่นับถือศาสนาเดียวกับผู้ที่ล่วงลับไปนั้น โดยบอกว่า “เอาไปทำอะไรรักก็ได้” ซึ่งเป็นที่รับรู้กันว่าให้เอาไปใช้จ่ายในการทำบุญ หรือกรณีงานศพ งานบวชนาค ก็เช่น

เดียวกัน นิยมบอกกับญาติเมื่อให้เงินช่วยงานว่า “ช่วยค่ากับข้าว” แทนการพูดว่า “ร่วมทำบุญในงานศพ หรืองานบวชนาค” ซึ่งเป็นรูปแบบการแสดงออกซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างญาติที่นับถือศาสนาต่างกันของชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษา และเป็นรูปแบบที่นำไปปรับใช้กับความสัมพันธ์ในลักษณะอื่นๆ เช่น กับเพื่อนฝูง กับเกลอ กับคนบ้านเดียวกัน เป็นต้น

“ทาส” เป็นนิยามความสัมพันธ์ทางสังคมอีกแบบหนึ่งที่เมื่อก่อนร้อยปีที่ผ่านมามีอยู่มากมายในพื้นที่ศึกษาวิจัย ภาวะความเป็นทาสในลักษณะต่างๆ นอกจากภาวะการเป็นทาสเพราะเป็นหนี้สินแล้ว ก็มีอยู่มาก เช่น เป็นทาสเพราะเป็นหนี้บุญคุณหรือเพราะความเป็นญาติ ผู้เช่าหลายคนที่เคยได้รับการบอกเล่าจากพ่อแม่นำมาเล่าต่อให้ฟังว่า การขอเด็กรุ่นที่มีศักดิ์เป็นญาติห่างๆ ไปไว้ใช้แรงงานในครัวเรือนจนกระทั่งเป็นหนุ่มเป็นสาวในนามของการเกื้อกูลกันและกันในวงญาติ เป็นรูปแบบที่นิยมกันมาก “สมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมามากๆ ถูกใช้งานไม่ต่างอะไรจากทาสในลักษณะอื่นๆ จะได้เป็นไทยก็ต้องเมื่อแต่งงานออกเรือน...” แรงงานในการผลิตของชุมชนสมัยก่อนร้อยปี ส่วนหนึ่งจึงเป็นแรงงานทาส.

3) การเกี่ยวข้องกันในทางศาสนา

การเข้ารับอิสลามเมื่อแต่งงานกับมุสลิม: คือธรรมเนียมปฏิบัติของชุมชน

กรณีการเกี่ยวดอง(ซึ่งโดยทั่วไปจะเกิดขึ้นโดยการตกลงปลงใจกันเองของกลุ่มสาวสาว ไม่ใช้การยินยอมของญาติ ไม่มีแบบแผนการยินยอมของญาติ) เป็นธรรมเนียมปฏิบัติค่อนข้างเคร่งครัดของศาสนิกต่างๆ ในพื้นที่ศึกษามาแต่โบราณว่า ถ้าคู่แต่งงานเป็นมุสลิม ตนเองจะต้องเข้ารับอิสลามตามคู่แต่งงาน ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายหญิงหรือชาย เป็นธรรมเนียมที่ถือกันว่าเป็นการยกย่องให้เกียรติคู่แต่งงานที่เป็นชาวไทยมุสลิมที่ทุกคนรับรู้และต้องปฏิบัติโดยทั่วไป เว้นแต่ว่า เมื่อเข้ารับอิสลามแล้ว ไม่สามารถปฏิบัติตนให้เป็นมุสลิมที่ดีได้ จึงกลับมาอยู่ในศาสนาเดิม ซึ่งตรงจุดนี้คู่แต่งงานจะตามมาอยู่ด้วยกันหรือไม่ ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ของคู่แต่งงานเอง และแม้ว่าจะมาอยู่กับคู่แต่งงานที่ต่างศาสนานอกชุมชนมุสลิมแล้วก็ตาม แต่ชาวไทยมุสลิมก็ยังสามารถปฏิบัติตามหลักการที่เคยปฏิบัติมาแต่เดิมได้ ไม่มีการบังคับเคี่ยวเข็ญให้กระทำในสิ่งที่ไม่ต้องการ และหากต้องการจะกลับไปอยู่ในชุมชนเดิมก็ไม่มีปัญหาใดๆ

กรณีชุมชนไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาด้วยกัน ชุมชนใดจะมีความสัมพันธ์กับชุมชนอื่นๆ เป็นพิเศษหรือไม่ขึ้นขึ้นอยู่กับสภาพของคนระหว่างชุมชนนั้นๆ และผู้นำชุมชนนั้นๆ เป็นสำคัญ ชุมชนที่มีความสัมพันธ์กันมักจะมาจากฐานความสัมพันธ์ทางสังคมของสมาชิกชุมชนหรือไม่ก็ผู้นำชุมชนในรูปแบบ 1) หรือไม่ก็รูปแบบ 2) โดยการช่วยเหลือเกื้อกูลในกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน เช่น งานประเพณีประจำปีของมัสยิด งานการก่อสร้างสาธารณสมบัติของชุมชน เป็นต้น ในงานในลักษณะดังกล่าวนี้มักจะมี “การเลี้ยงน้ำชา” ผู้มากินเลี้ยงจะบริจาคทรัพย์สินให้แก่ชุมชนเพื่อนำไปใช้ประโยชน์ตามวัตถุประสงค์ของชุมชนที่จัดงานขึ้น เป็นต้น

ลักษณะการอยู่ร่วมกันของชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษา ในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา ดังกล่าวข้างต้นนี้ ถือเป็นลักษณะเด่นที่เป็นปัจจัยสำคัญช่วยให้การอยู่ร่วมกันของคนในพื้นที่ศึกษาไม่ปรากฏความขัดแย้ง และมีความสุขสืบมาถึงสมัยต่อมา

2.6.4.2 ความสัมพันธ์ทางสังคมกับชุมชนนอกพื้นที่ศึกษาแต่อยู่ในประเทศไทย

ความสัมพันธ์ทางสังคมกับชุมชนอื่นๆ นอกพื้นที่ศึกษาแต่อยู่ในประเทศไทย ในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา มีชุมชนอื่นๆ ที่สัมพันธ์ทางสังคมกับชุมชนในพื้นที่ หลายชุมชนเป็นต้นว่า ชุมชนปัตตานี ชุมชนจะนะ ชุมชนสตูล ชุมชนปะเหลียน ชุมชนนครศรีธรรมราช ชุมชนไชยา และชุมชนในเขตภาคกลาง ซึ่งชุมชนเหล่านั้นส่วนใหญ่มักจะเป็นชุมชนมุสลิมด้วยกัน ส่วนชุมชนที่เป็นศาสนาอื่น ๆ มักจะไม่มีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันมากนัก เว้นแต่ว่าชุมชนนั้นๆ มีความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นในลักษณะ 1) คือเป็นเครือญาติ หรือ 2) มีความเป็นกลุ่มทางสังคมอยู่ในชุมชนนั้นๆ สำหรับในที่นี้จะกล่าวถึงชุมชนอื่นๆ นอกพื้นที่ศึกษาที่มีความสัมพันธ์กับชุมชนในพื้นที่ศึกษา ที่สำคัญๆ บางชุมชน คือ

ชุมชนปัตตานี ซึ่งหมายถึงเมืองปัตตานีในปัจจุบัน ซึ่งเป็นชุมชนมุสลิมที่มีความเจริญมาแต่โบราณ และเป็นศูนย์กลางการเผยแพร่อารยธรรมอิสลามที่สำคัญของคาบสมุทรมลายู แม้ว่าในประวัติศาสตร์การก่อเกิดชุมชนอิสลามของพื้นที่ศึกษามีได้สืบเชื้อสายมาจากปัตตานีโดยตรง ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมายังแสดงให้เห็นว่าบางครั้งชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษากับชุมชนปัตตานีมีความขัดแย้งกันก็ตาม แต่นั่นเป็นเรื่องทางการเมืองการปกครองเท่านั้น ในความเป็นจริงชุมชน ชุมชนปัตตานีได้หนุนเสริมความเป็นมุสลิมของชุมชนในพื้นที่ศึกษาให้เข้มแข็งและมีพัฒนาการที่เจริญก้าวหน้ามาโดยตลอด โดยมี“ชุมชนจะนะ”(อำเภอจะนะ จังหวัดสงขลา)เป็นศูนย์ประสานความสัมพันธ์ กล่าวคือ ชุมชนมุสลิมในปัตตานีสืบต่อก่อนร้อยปีที่ผ่านมาใช้ภาษาอาหรับ(ภาษามลายูถิ่น)สื่อสารในชีวิตประจำวัน ในการเผยแพร่ศาสนา ส่วนคนในพื้นที่ศึกษาใช้ภาษาไทยในชีวิตประจำวัน ทำให้เกิดปัญหาอุปสรรคในการหนุนเสริมชุมชนด้านต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาเล่าเรียนทางศาสนา คนในพื้นที่ศึกษาไม่สามารถเดินทางไปศึกษาในปัตตานีได้ เพราะไม่เข้าใจภาษา ชุมชนจะนะ ซึ่งอยู่กึ่งกลางระหว่างพื้นที่ศึกษากับชุมชนปัตตานีเป็นชุมชนที่ใช้ทั้งภาษาอาหรับและภาษาไทยในชีวิตประจำวันและในการเรียนการสอนศาสนา คนในพื้นที่ศึกษาจึงได้เดินทางมาศึกษาศาสนาในระดับพื้นฐานที่ชุมชนจะนะก่อน เมื่อได้เรียนรู้ภาษาไประยะหนึ่ง ประมาณ 3 – 5 ปี จากนั้นจึงเดินทางไปศึกษาในชุมชนปัตตานี ศึกษาจบแล้ว(ฮาเร็ม)กลับมาอยู่ในพื้นที่ศึกษา และติดต่อสื่อสารสัมพันธ์สืบต่อมา บางชุมชนผู้รู้จากปัตตานีเดินทางมาสอนศาสนาในชุมชนจนกระทั่งมีครอบครัว มีลูกหลาน สืบมา บางคนก็ไปเรียนก็ได้แต่งงาน หรือไม่ก็มีกลุ่มเพื่อนอยู่ในปัตตานี ทำให้การเชื่อมต่องานอาชีพของชุมชนยาวนานขึ้น

ชุมชนปะเหลียน ซึ่งเป็นชุมชนหนึ่งในเขตอำเภอปะเหลียน จังหวัดตรังในปัจจุบัน เป็นอีกชุมชนหนึ่งที่มีความสัมพันธ์กับพื้นที่ศึกษาอย่างใกล้ชิด โดยอาศัยช่องทางเทือกเขาบรรทัดเป็นเส้นทางติดต่อคมนาคม เรื่องราวของ “เหมะเว” สาวอาภัพรัก เป็นตำนานสะท้อนความสัมพันธ์ของชุมชนทั้งสองในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา นอกจากนี้ความเป็นเครือญาติและกลุ่มทางสังคม เช่น เกลตอ ของคนสองฟากเขาซึ่งสืบสาวได้ในปัจจุบัน สะท้อนความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในอดีตได้อย่างดีด้วย ชุมชนมุสลิมปะเหลียนกับชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษามีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และพึ่งพาอาศัยด้านต่างๆ ในการดำเนินชีวิตอย่างใกล้ชิด

ชุมชนสตูล มีลักษณะเช่นเดียวกับชุมชนปะเหลียน คือเป็นบ้านพี่เมืองน้อง กับพื้นที่ศึกษา และคนมุสลิมดั้งเดิมส่วนหนึ่งของสตูลเป็นคนที่ย้ายไปจากพื้นที่ศึกษา ซึ่งเป็นมาตั้งในสมัยรัชกาลที่หนึ่งแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งคนกลุ่มนี้ใช้ภาษาไทยในชีวิตประจำวัน อาศัยตั้งชุมชนอยู่บริเวณในพื้นที่ห่างไกลจากทะเล ประกอบอาชีพในทางการเกษตร เช่น ทำสวน ทำไร่ ทำนา (แตกต่างจากคนดั้งเดิมอีกกลุ่มหนึ่งที่อาศัยอยู่ใกล้ทะเล นิยมประกอบอาชีพประมง ใช้ภาษามลายูถิ่นสื่อสารในชีวิตประจำวัน มีความสัมพันธ์กับชุมชนในแถบมาลายูมากกว่าในพื้นที่ศึกษา) ในระยะช่วงร้อยปีที่ผ่านมาได้มีการอพยพย้ายถิ่นจากพื้นที่ศึกษามาอยู่ที่สตูลต่อเนื่องจากความสัมพันธ์จึงมีทั้งรูปแบบเครือญาติ กลุ่มทางสังคม และมีทั้งที่เป็นอิสลามและเป็น

ชุมชนอื่นๆ เช่น ชุมชนนครศรีธรรมราช ชุมชนไชยา และชุมชนในเขตภาคกลาง เป็นความสัมพันธ์ที่สืบเนื่องมาจากความเป็นเครือญาติ หรือไม่ก็ความเป็นกลุ่มทางสังคมมาก่อน ต่อมาจึงมีเหตุการณ์(ในประวัติศาสตร์ร่วมกัน) เกิดขึ้นจึงทำให้ต้องอพยพย้ายถิ่น หรือไม่ก็ต้องปฏิบัติตามอำนาจในทางการเมืองการปกครอง จึงต้องพลัดพรากจากกัน ครั้นเข้าสู่ภาวะปกติจึงมีการติดต่อไปมาหาสู่และพึ่งพาอาศัยกันและกันสืบมา

2.6.4.3 ความสัมพันธ์กับชุมชนอื่นๆ ในต่างประเทศ

ความสัมพันธ์กับชุมชนอื่นๆ ในต่างประเทศ ในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมา กลุ่มคนนอกประเทศที่มีความสัมพันธ์กับคนในชุมชน หากย้อนอดีตไปตามหลักฐานในทางประวัติศาสตร์จะพบว่า มีกลุ่มคนที่มาจากประเทศอินโดนีเซีย เช่น คาโต๊ะโมกอล ที่มาสร้างเมืองหัวเขาแดง กลุ่มคนที่มาจากเมืองกลันตัน เมืองตรังกานู เมืองไทรบุรี เมืองปลิส (โดยถือว่าเมืองเหล่านั้นเป็นอิสระ เป็นชุมชนนอกประเทศไทย) กลุ่มคนที่มาจากประเทศต่างๆ แถบตะวันออกตามหลักฐานเหรียญโบราณที่พบในพื้นที่ศึกษา และแถบเอเชียใต้ เช่น อินเดีย ซึ่งเข้ามาค้าขายและตั้งถิ่นฐานอยู่ถาวรในพื้นที่ศึกษา นอกจากนี้ยังมีชาวจีนที่อพยพเข้ามาด้วย ซึ่งภายหลังมีการติดต่อค้าขายกับชุมชนในพื้นที่ศึกษาด้วย

ส่วนลักษณะความสัมพันธ์พึ่งพาอาศัยในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับศาสนา การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ทางศาสนามากกว่าความสัมพันธ์ด้านอื่นๆ

2.6.5 การปฏิบัติตามหลักการพื้นฐานของอิสลาม

ลักษณะการปฏิบัติตามหลักการพื้นฐานของอิสลามในที่นี้หมายถึงลักษณะการปฏิบัติตามหลักศรัทธา(ความเชื่อ) หลักศาสนกิจ และหลักศีลธรรม ซึ่งกำหนดไว้ในบัญญัติอิสลามที่ชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมาได้ค้นประพจน์ปฏิบัติอยู่ในพื้นที่ โดยในที่นี้จะได้กล่าวถึงแต่ละประการโดยสังเขปดังนี้

2.6.5.1 การปฏิบัติตามหลักศรัทธา(อัลอีมาน)

การศรัทธา(ดังได้กล่าวไว้ในบทที่ 1 ข้อ.....) หมายถึงการที่จิตใจยึดมั่นโดยไม่มีข้อสงสัยหรือโต้แย้งใดๆ ทั้งสิ้น ซึ่งสถานภาพการปฏิบัติตามหลักศรัทธามุสลิมในชุมชนในพื้นที่ศึกษามีความมั่นคง บนพื้นฐานแห่งศรัทธา ทั้ง 6 ประการ คือ

1) ศรัทธาในอัลลอฮ(ซุบบาฮานะฮฺวาทาอาลา) โดยเชื่อมั่นด้วยหลักฐานและสติปัญญาว่าพระองค์มีอยู่ พระองค์เป็นที่พึ่งอันเกษม ในยามปกติมุสลิมจะหมั่นอามะละอ์พระองค์ตามวาระปกติ และเมื่อยามวิกฤตหรือขึ้นขมก็จะอุทานถึงพระองค์เสมอ คำว่า “อัลลอฮ์” เป็นคำอุทานที่ใช้ในโอกาสต่างๆ ของชาวมุสลิมในพื้นที่ศึกษามาตั้งแต่ก่อนร้อยปีที่ผ่านมา ซึ่งสะท้อนให้เห็นศรัทธาที่มีอยู่ในใจของมุสลิมอย่างมั่นคง บางคนไม่สามารถปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักปฏิบัติได้ด้วยเหตุผลต่างๆ กัน แต่ด้วยศรัทธาคงมั่นยังคงตั้งใจปฏิบัติเต็มที่ เช่น การละหมาดแบบ “สาดาด” ที่เกิดขึ้นในยุคก่อนร้อยปีทั้งนี้เพื่อรำลึกถึงอัลลอฮ(ซุบบาฮานะฮฺวาทาอาลา)ให้ได้

2) ศรัทธาในมลาอิกะห์ แม้ว่ามุสลิมในพื้นที่ศึกษาเมื่อก่อนร้อยปีที่ผ่านมาไม่เข้าใจในรายละเอียดบทบาทหน้าที่ของมลาอิกะห์มากนัก แต่พวกเขาก็เชื่อในความมีอยู่และบทบาทหน้าที่ของมลาอิกะห์เหล่านั้น จะเห็นได้ว่ามุสลิมในสมัยก่อนร้อยปี แม้จะมีความรู้ความเข้าใจแตกฉานในหลักการไม่มากนัก แต่สามารถควบคุมจิตใจและความประพฤติต่างๆ ด้วยการสังวรณัระวังตนเองเป็นอย่างยิ่ง รู้จักคิดยับยั้งชั่งใจไม่ทำความชั่วและมีกำลังใจในการทำความดี เพราะรู้ว่ามิใช่คอยบันทึกเรื่องราวเสนอพระผู้เป็นเจ้าอยู่ตลอดเวลา เช่น แม้จะอ่านหนังสือไม่ออก ทำละหมาดไม่ได้ แต่ก็ยังคงมาที่มัสยิดเพื่อร่วมกิจกรรมต่างๆ เพื่อฟังเรื่องต่างๆ ที่ผู้นำอ่านให้ฟัง เช่น กรณีมัสยิดบ้านโตะโนนอดีต

3) ศรัทธาในคัมภีร์ แม้ว่ามุสลิมในพื้นที่ศึกษาในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมาส่วนใหญ่ไม่เคยเห็นคัมภีร์อัลกุรอาน เนื่องจากเป็นสิ่งที่หาได้ยาก แต่ก็ยังศรัทธามั่น จะเห็นได้ว่ามีการส่งเสริมให้ผู้รู้ที่เห็นในคัมภีร์ได้มีโอกาสมาสั่งสอนถ่ายทอด และสนับสนุนคนที่รู้คัมภีร์ได้มีโอกาสเผยแพร่สิ่งเหล่านั้นเต็มที่ นอกจากนั้น ยังส่งเสริมผู้ประสงค์จะศึกษาคัมภีร์ได้ศึกษา เช่น กรณีการส่งเสริมให้เด็กๆ ได้เรียนรู้ศาสนาที่เรียกในสมัยก่อนว่า “เรียนหนังสือแขก” ขึ้นในชุมชน โดยใครก็ตามที่รู้คัมภีร์จะได้รับการยกย่องให้ความสำคัญและมักจะให้ทำหน้าที่สอนเด็กๆ อยู่กับ

บ้านของตนเอง โดยใช้เวลาหลังเลิกงานตอนเย็นก็ให้เด็กๆ ไปเรียน ผู้รู้เหล่านั้นจะสอนหนังสือให้เด็กๆ ตามที่ตัวเองมีประสบการณ์มา

4) ศรัทธาต่อศาสนทูตหรือศาสดา

ในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมาไม่ปรากฏการแบ่งแยกศาสนทูตระหว่าง"รอซูล" กับ"นบี"อาจจะเป็นเพราะยังไม่วิเคราะห์หรือรู้แล้วแต่ให้ความสำคัญเท่าเทียมกันก็ได้ แต่ชื่อ ความประพฤติและคุณธรรมของนบีมุฮัมมัด เป็นสิ่งที่มุสลิมในพื้นที่ศึกษาศรัทธา ค้นเคยและรำลึกถึงในฐานะศาสนทูตท่านสุดท้าย มากกว่าศาสนทูตอื่นๆ ผู้สูงอายุในชุมชนหลายแห่งเล่าว่า เรื่องราวของศาสนทูตท่านอื่นๆ ในสมัยเด็กๆ เคยได้รับฟังจากคนเฒ่าแก่ในชุมชนบ้าง ซึ่งคนเฒ่าแก่เหล่านั้นรู้ว่ามีศาสนทูตอยู่ 25 ท่าน และรู้ว่าท่านนบีมุฮัมมัดเป็นศาสนทูตท่านสุดท้าย

5) ศรัทธาในวันสิ้นโลก (ยามุลอาคิร)

ศรัทธาที่ว่า "โลกนี้พระเจ้าทรงสร้างขึ้นเป็นการชั่วคราว เพื่อให้เป็นดินแดนที่มนุษย์ได้ดำเนินชีวิต ชั่วหนึ่งเพื่อเดินทางไปสู่โลกนिरันดรตลอดกาล " เป็นสิ่งที่คนเฒ่าแก่ในพื้นที่ศึกษาในปัจจุบันเล่าว่า คนในสมัยปู่ย่าตายายมักใช้ความเชื่อนี้ขัดเกลาหล่อหลอมความรู้สึกเท่าเทียมกันของบุคคลในสังคมอยู่เสมอ ความแตกต่างทางรูปร่างหน้าตาท่าทางหรือบุคลิกภาพ และความแตกต่างทางเศรษฐกิจนั้น ไม่เป็นอุปสรรคขวางกั้นโอกาสการเข้าถึงความเท่าเทียมดังกล่าวเลย หลักศรัทธาได้สร้างความเสมอภาคในสังคมอยู่ตลอดเวลา และเชื่อมโยงกับความเชื่อที่เป็นวัฒนธรรมพื้นบ้านที่มีมาแต่เดิมด้วย เช่น ความเชื่อเรื่องโลกพระศรีอารีย ความเชื่อเรื่องกลียุค หรือเรื่องไฟบัลลัยลียกัลป์ล้างโลก เป็นต้น ซึ่งมีอยู่ในพื้นที่ศึกษามาแต่เดิม

ศรัทธาดังกล่าวนี้นักกลายเป็นเครื่องอยู่ของผู้ที่ตั้งใจประพฤติปฏิบัติชอบตามหลักการอิสลาม ขณะเดียวกันก็เป็นเครื่องควบคุมคนที่มัวเมาในกามคุณ อบายมุข ตามกิเลสตัณหา เอาเปรียบชาวบ้าน ฯลฯ ให้โอกาสแก่เขาเหล่านั้นได้กลับตัวกลับใจไปสู่สิ่งที่ดีได้ ซึ่งคนเฒ่าแก่หลายคนเล่าถึงเรื่องราวของญาติๆ และคนในหมู่บ้านในอดีตก่อนร้อยปีที่ผ่านมา บางคนในสมัยหนุ่มๆ ไม่ใส่ใจในศาสนา ประพฤติสำมะเลเทเมา แต่พอวัยปลายชีวิตกลับตัวกลับใจมาปฏิบัติธรรมอย่างเคร่งครัดที่มีสยิดจนตาย

6) ศรัทธาในกฎแห่งสภาวะการณ์

ความเชื่อในอำนาจของพระเจ้าเป็นเจ้า และสภาวะการณ์ที่พระเจ้าเป็นเจ้า กำหนดเป็นกฎตายตัวอย่างแน่นอนในธรรมชาติต่างๆ ทั้งที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์และไม่ใช่มนุษย์ เป็นสิ่งที่ชุมชนต่างๆ ในพื้นที่ศึกษาได้ใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตสังคมและการอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับธรรมชาติต่างๆ คนได้ใช้สภาวะการณ์ต่างๆ ทางธรรมชาติอย่างพอเพียง ระมัดระวัง ไม่ฟุ่มเฟือย ไม่ทำลาย ทำให้การใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในชุมชนมุสลิมเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ "ทรัพยากรธรรมชาติและสภาวะการณ์อื่นๆ ล้วนแต่เป็นของอัลลอฮ์"

คือคำที่คนโบราณสอนต่อกันมา และแม้ว่าในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา ความเชื่ออื่นๆ เช่น ความเชื่อในแม่โพสพ ความเชื่อในแม่ธรณี ความเชื่อในพระเพลิง ฯลฯ ยังคงมีอยู่ แต่คนในยุคนั้นอธิบายว่า “สิ่งเหล่านี้แท้จริงแล้วอยู่ภายใต้อำนาจของพระผู้เป็นเจ้าทั้งสิ้น”

2.6.5.2 การปฏิบัติตนตามหลักปฏิบัติอะมัล

การปฏิบัติตนตามหลักปฏิบัติอะมัล หรือตามข้อปฏิบัติที่อิสลามได้บัญญัติไว้เป็นหลักการพื้นฐาน นั้น เล่ากันว่าในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา มุสลิมมีความตั้งใจ จริงใจ ในการปฏิบัติตามหลักการเท่าที่รู้ เข้าใจและเป็นประเพณีปฏิบัติอย่างเคร่งครัด

การปฏิบัติตามหลักฟัรฎฮ์ยัณ คนในชุมชนมีความรู้ ความเข้าใจและมีประเพณีปฏิบัติมาอย่างไร ก็ปฏิบัติตามไปอย่างนั้นโดยเคร่งครัด เช่น รู้ว่าต้องละหมาด 5 เวลา แต่มุสลิมในชุมชนบางแห่งที่อยู่ห่างไกล ทำละหมาดไม่เป็น ไม่รู้ระเบียบและขั้นตอนในการปฏิบัติ ไม่รู้ว่าต้องละหมาดเวลาไหนบ้าง ก็เลยใช้วิธีละหมาดวันละครั้ง โดยถือเอาตอนเช้ามืดเป็นเวลาละหมาด โดยการเอาผ้าคลุมศีรษะแล้วนั่งรำลึกถึงอัลลอฮ์อย่างสงบ ภายในช่วงเวลานั้น โดยเรียกวิธีการละหมาดแบบนี้ว่า “การทำสาดาด” ถือปฏิบัติอยู่ทั่วไปในพื้นที่ในสมัยนั้น กรณีการจ่ายซากาตก็เช่นเดียวกันถือว่าเป็นการทำบุญโดยการนำซากาตไปให้กับอินทิมามบ้างผู้สอนหนังสือบ้างตามแต่สะดวก เพื่อให้คนเหล่านั้นใช้ประโยชน์และหวังว่าจะเกิดผลที่ดีแก่ตัวเองและคนที่ตัวเองต้องการอุทิศให้ เป็นต้น การปฏิบัติเหล่านี้เป็นไปตามประเพณีที่มีมาแต่เดิม โดยความตั้งใจ และจริงใจ การทำฮัจญ์หรือการออกไปศึกษาเล่าเรียนทางศาสนาก็เช่นเดียวกัน เมื่อใครจะเดินทางไป ชาวบ้านจะบริจาคเงินทองช่วยเหลือสนับสนุน ถือว่าได้บุญกุศลด้วย

การปฏิบัติตามหลักฟัรฎฮ์กัฟายะฮ์ ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติของส่วนรวม หรือของสังคม โดยถือว่าเป็นหน้าที่ของสังคม เพื่อสังคม ถ้าใครปฏิบัติแล้วจะช่วยให้คนอื่นได้รับผลด้วย ซึ่งชุมชนทั่วไปในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา ได้ปฏิบัติไปตามประเพณีที่ถือปฏิบัติมาแต่โบราณอย่างเคร่งครัด เช่น เรื่องการจัดการเกี่ยวกับผู้ตาย เล่ากันว่าสมัยนั้น ใครก็ตามที่เป็นมุสลิมตายลงในชุมชน ชุมชนจะจัดการศพตามประเพณีให้เรียบร้อย ไม่ว่าศพนั้นจะเป็นญาติหรือไม่ จะเป็นคนรวยหรือคนจน คนโบราณเชื่อว่าการได้จัดการศพไว้ญาติ จะได้กุศลแรง เป็นต้น ส่วน การปฏิบัติตามหลักซุนนะฮ์ ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติที่มีได้บังคับหรือให้เป็นไปตามความสมัครใจ นั้น ไม่ปรากฏชัดว่ามีการปฏิบัติในยุคสมัยนั้น ผู้เฒ่าแก่เล่าประสบการณ์เรื่องเหล่านี้ได้ไม่ชัดเจน

2.6.5.3 การปฏิบัติตามหลักปฏิบัติพื้นฐานอรักันุลอิสลาม

หลักปฏิบัติพื้นฐานอรักันุลอิสลาม ซึ่งหมายถึงหลัก ศาสนกิจที่อิสลามบัญญัติเป็นพื้นฐานแรกสำหรับมุสลิมทุกคนที่ต้องนำมาปฏิบัติ 5 ประการ คือ การปฏิญาณตน การละหมาด การจ่ายซากาต การถือศีลอด การบำเพ็ญฮัจญ์ ซึ่งการปฏิบัติตนตามหลักดังกล่าวนี้ ในพื้นที่ศึกษาในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา เท่าที่คนเฒ่าแก่เล่าไว้ จะนำมากล่าวโดยสังเขปดังนี้

(1) การปฏิญาณตน(ชะฮาดะฮ์)

เล่ากันว่าผู้ประสงค์จะเข้ารับอิสลามต้องปฏิญาณตนอย่างเปิดเผยและชัดเจน พร้อมทั้งเลื่อมใสศรัทธาตามที่ตนปฏิญาณและจะต้องประพฤติตามบทบัญญัติอย่างจริงจังทั้งทางกาย ทางวาจาและทางจิตใจ ตามประเพณีปฏิบัติที่เป็นอยู่ในสมัยนั้น คือ กล่าวปฏิญาณในทำนองว่า“ไม่มีพระเจ้าอื่นใดนอกจากอัลลอฮ์และขอปฏิญาณว่ามุฮัมมัดเป็นศาสนทูตของอัลลอฮ์” และเล่าว่า เพื่อเป็นการแสดงความมั่นคงในด้านจิตใจ(ของคนผู้ใหญ่ที่เคยรับนับถือลัทธิอื่นๆ มา ก่อน) ในพิธีการเข้ารับอิสลามจึงมักทดสอบให้แสดงความเกลียดชังต่อลัทธิความเชื่อเดิมนั้นๆ ด้วย โดยการแสดงความไม่เคารพในสิ่งนั้นๆ ออกมา นอกจากนี้ต้องขลิบหนังหุ้มปลายอวัยวะเพศด้วย

นอกจากนี้เล่ากันว่าในสมัยนั้น การปฏิญาณตนเข้ารับอิสลามของเด็กๆ ในชุมชนในพื้นที่ศึกษา นิยมจัดขึ้นเป็นงานพิธีใหญ่โต เรียกว่า “งานเข้าแขก” มีการบอกบุญไปยังญาติพี่น้องให้มาร่วมอนุโมทนา มีการจัดอาหารหวานคาวเลี้ยงผู้มาร่วมงาน บางงานมีมหรสพแสดงด้วย และบางกรณีและผู้จะเข้ารับอิสลามมีญาติหรือบรรพบุรุษเป็นชาวไทยพุทธ มักจะเชื่อกันว่าบรรพบุรุษเหล่านั้นจะคอยคุ้มครองป้องกันลูกหลานให้รอดพ้นจากอันตรายต่างๆ ในวัยเด็ก ผู้ใหญ่หรือพ่อแม่จึงมักจะบนบานศาลกล่าวให้ลูกหลานเด็กๆ ของตนปลอดภัยรอดพ้นจากวิฤติอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยสัญญาว่าจะทำพิธีบวชเป็นภิกษุหรือสามเณรอุทิศส่วนกุศลให้บรรพบุรุษเหล่านั้น เมื่อผ่านวิฤติเหล่านั้นมาแล้ว ก่อนจะเข้ารับอิสลามจึงต้องมีพิธีกรรมที่เรียกว่า “พิธีตายายระดม” คือจัดการบวชให้แก่คนผู้นั้น ก่อนที่จะเข้ารับอิสลาม เดิมพิธีนี้จัดขึ้นโดยการแห่หนานาค(ผู้ที่บวช)จากบ้านงาน(ซึ่งกำลังเตรียมงานเข้าแขก)ไปประกอบพิธีในอุโบสถ โดยนิมนต์อุปัชฌาย์มาประกอบพิธีบวชให้จริงๆ ครั้นบวชเสร็จก็ให้ญาติๆ ฝ่ายไทยพุทธได้ทำบุญใส่บาตรเสร็จแล้วตรวจน้ำอุทิศส่วนกุศล จากนั้นผู้บวชก็จะบนว่าร้อนผ้าเหลือง อยู่เป็นภิกษุหรือสามเณรต่อไปไม่ไหวแล้ว ขอลาสิกขาบท จึงถือเอาดอกไม้ธูปเทียนเข้าไปหาอุปัชฌาย์(ซึ่งยังนั่งอยู่ที่เดิมตอนที่ทำพิธีบวชให้) ขอลาสิกขาบท พระอุปัชฌาย์ถามหาเหตุผล แล้วให้ลาสิกขาบทได้ เพื่อนๆ ก็ให้นั่งบนคานหามแห่ไปในที่ต่างๆ กลับไปยังที่เดิม ครั้นรุ่งเช้าจึงประกอบพิธีเข้ารับอิสลาม

พิธีนี้ได้ปรับเปลี่ยนมาเป็นการจัดพิธีบวชโดยสมมุติ คือสมมุติให้ฆราวาสคนหนึ่งมาเป็นอุปัชฌาย์ และประกอบพิธีนอกอุโบสถ เช่น ใต้ต้นไม้ใหญ่ จัดชั้นตอนและคำกล่าวต่างๆ เหมือนเดิม ซึ่งอาจจะเป็นไปได้ว่าคนที่บวชในระยะหลังๆ ไม่สามารถกล่าวคำขอบวชได้ด้วยตนเอง พระสงฆ์จึงไม่ประกอบพิธีให้ จึงได้แต่สมมุติขึ้น และในบางพื้นที่พิธีนี้ได้พัฒนาการมาเป็นพิธีกรรมท้องถิ่นที่เรียกว่า “การไหว้นางไม้” หรือที่เรียกว่า “แต่งงานกับนางไม้” ในพื้นที่อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา

การปฏิญาณตน ในสมัยนั้นยังไม่ปรากฏข้อมูลที่ชัดเจนว่ามีการดำเนินการอย่างไรในเรื่องนี้ เพียงแต่เล่าขานสืบต่อกันมาว่า ถ้าเป็นผู้ไปเข้ารับอิสลามด้วยศรัทธาต้องแสดงศรัทธานั้นให้ปรากฏ โดยการทำลายสัญลักษณ์อันเป็นที่เคารพของความเชื่อเดิม ต่อหน้าสักขีพยาน หรือที่ประชุม เพื่อแสดงออกว่าได้ละเลิกความเชื่อเดิม จากนั้นจึงทำพิธีเข้าสู่หนัดต่อไป ส่วนผู้ที่เข้ารับอิสลามโดยการแต่งงาน ต้องผ่านพิธีเข้าสู่หนัดด้วย แล้วจึงกล่าวปฏิญาณตน ส่วนการอบรมสั่งสอนกุลบุตรกุลธิดาผู้ที่เป็นทายาทมุสลิมโดยตรงเป็นภาระของคนในชุมชนที่มีความรู้เรื่องศาสนา ทำการอบรมสั่งสอนเด็กๆ ตอนเย็นหรือหลังเลิกงานแล้ว พ่อแม่จะให้เด็ก ๆ ไปเรียนหนังสือ หรือไปฟังการอ่านหนังสือ สำหรับครอบครัวมุสลิมส่วนใหญ่ยังไม่มีความรู้เรื่องศาสนาเพียงพอที่จะสั่งสอนเด็กได้

(2) การละหมาด (ซอลละฮ์)

การละหมาด ซึ่งหมายถึงการแสดงความเคารพ นมัสการต่ออัลลอฮ์ ซ.บ. ประกอบด้วยจิตใจ วาจา และร่างกาย นั้น สมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมา คนเฒ่าแก่ที่ยังอยู่ในปัจจุบันเล่าว่า "เหมือนกับคนไทยพุทธสมัยนั้น ที่บางคนก็ไปวัดทำบุญทุกวันพระวันศีล แต่บางคนก็ไม่เคยไปเลยเพราะบ้านอยู่ไกลวัดบ้าง ไม่สนใจบ้าง มีงานยุ่งบ้าง แต่ความเป็นมุสลิมอยู่ในใจของทุกคน ส่วนใหญ่คนที่ทำละหมาดบ่อยๆ มักเป็นคนเฒ่าคนแก่ หรือคนที่ใกล้ชิดกับสุเหร่า(มัสยิด) ไม่ค่อยมีผู้รู้ในขั้นตอนการทำละหมาดในหมู่บ้าน จะมีก็เพียงแค่ผู้ปฏิบัติสืบต่อกันมาตามประเพณี มีหลักกว้างๆ ว่า เมื่อเป็นมุสลิมก็ต้องทำมะฮะยั(ละหมาด) วันละ 5 ครั้ง ก่อนทำมะฮะยัต้องล้างมือ ล้างตีนให้สะอาด ต้องแต่งกายให้เรียบร้อย ต้องหันหน้าไปทางทิศตะวันตก ขั้นตอนการทำจดจำมาจากคนอื่นๆ บางคนจำขั้นตอนไม่ได้ก็นั่งตลอด การละหมาดโดยทั่วไปทำที่บ้าน แต่เมื่อวันศุกร์จะทำที่สุเหร่า(มัสยิด) หรือที่บารายก็ได้ ถ้าไม่มีมัสยิด และแม้ว่าจะไม่รู้ขั้นตอน แต่ขอให้ตั้งใจทำ เอะอะจะได้ผลเท่าเทียมกัน" เป็นบทสรุปจากการบอกเล่าถึงภาพของการประกอบพิธีละหมาดในสมัยก่อน โดยมีคำอธิบายต่อไปว่าการทำละหมาดจะได้รับผลทำให้ตัวเองและครอบครัวมีความสุขได้ บางคนมีภารกิจยุ่งไม่สามารถทำได้ในวาระอื่นๆ จึงทำได้เวลาเดียวคือตอนย่ำรุ่ง เรียกว่า "ไหว้ลาดดาต" คือเอาคลุมหัวแล้วนั่งภาวนาถึงพระเจ้าอย่างตั้งใจ ก็ถือว่าใช้ได้แล้ว การไหว้ลาดดาตนิยมใช้ในชุมชนที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางชุมชน

การละหมาด ในสมัยนี้มีผู้คนไม่มากนักที่รู้เรื่องหลักการละหมาดที่ถูกต้อง ในชุมชนต่างๆ มีการทำละหมาดตามความเข้าใจที่สืบทอดกันมา ดังได้กล่าวไว้ในเรื่องการแต่งกายในบทก่อนในเรื่อง "ทำมะฮะยัลาดดาต" ซึ่งทำวันละครั้ง ตอนเช้า ไม่ต้องกล่าวอะไรมากนัก ก็ถือว่าเป็นการใช้ได้ ส่วนชุมชนไหนมีผู้ที่รู้วิธีการที่ถูกต้อง ซึ่งมีอยู่ไม่มากนัก จะสอนเรื่องละหมาดให้กับสมาชิกในชุมชนนั้นๆ ได้ทำการละหมาดวันละ 5 เวลาเหมือนปัจจุบัน

(3) การจ่ายซากาต

ซากาต ซึ่งหมายถึงการช่วยให้สังคมเจริญก้าวหน้าและการขัดเกลาตนเองให้สะอาด โดยการนำทรัพย์จำนวนหนึ่ง(ตามที่ได้กำหนดเป็นหลักการไว้)จ่ายออกไปแก่ผู้ที่มีสิทธิ์ตามหลักการดังกล่าว ในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมา ภาวะการจ่ายซากาตไม่ได้ถือปฏิบัติในฐานะที่ต้องปฏิบัติอย่างเคร่งครัด แต่ถือปฏิบัติตามศรัทธาและความพร้อมมากกว่า เพราะว่าในรอบปีหนึ่งๆ ในชุมชนหนึ่งๆ จะไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงมากนัก สมาชิกหมู่บ้านก็รู้จักกัน และต่างคนต่างมีอาชีพด้วยกัน ไม่ค่อยมีคนที่ย้ายถิ่นฐานที่ต้องได้รับซากาตมากนัก เว้นแต่ว่าบางชุมชนมีผู้สอนหนังสือมาอยู่ช่วยสอนหนังสือแก่เด็ก จึงจะมีการเก็บซากาตมาให้ครู แต่ก็เก็บตามศรัทธาของผู้ให้ ไม่ได้ถือหลักการมากำหนดอัตราการจ่ายแต่อย่างใด และซากาตส่วนใหญ่เป็นซากาตทรัพย์ ที่เป็นผลผลิตทางการเกษตรเป็นสำคัญ

การบริจาคซากาต ซากาตที่ชัดเจนคือการบริจาคธัญญาหารให้กับอิหม่าม และโต๊ะครูผู้สอนศาสนาให้แก่เด็กๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนที่เป็โต๊ะครูนั้น หรือคนที่รับสอนหนังสือ นั้น ไม่ค่อยมีการประกอบอาชีพเป็นหลักเป็นฐานได้เต็มที่มากนัก เพราะต้องเอาเวลาไปสอนเด็กๆ ชาวบ้านจึงมักส่งซากาตให้เป็นการตอบแทน อย่างไรก็ตามในสมัยนี้ การบริจาคซากาตในพื้นที่ศึกษา ยังไม่มีระบบระเบียบที่แน่นอน

(4) การถือศีลอด (อัสเซาะห์ หรือ อัสศิยาม)

การถือศีลอดหรือที่เรียกในพื้นที่ศึกษาว่า ถือบวช ซึ่งหมายถึงการงดเว้นการระงับ การหักห้ามตนเองจากการบริโภคและกระทำสิ่งต่างๆ ตามหลักอิสลาม ตั้งแต่แสงอรุณขึ้นไปจนกระทั่งหมดแสงในตอนค่ำ ในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมาเล่ากันว่า ชุมชนรู้ว่าใครบ้างที่ต้องถือศีลอด มีข้อผ่อนผันอย่างไร และมีข้อปฏิบัติอย่างไร แม้ว่าจะไม่รู้ลึกซึ้ง แต่ก็ได้ปฏิบัติตามประเพณีนิยมที่ยอมรับว่าถูกต้องในทุกๆ ชุมชน ในลักษณะที่เป็นไปตามบริบทของชีวิต เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม เช่น บางปี“เดือนบวช” ตรงกับหน้าเพาะปลูกหรือหน้าปักดำ บางคนต้องถือบวชเป็น“หม้อ” คือถือเฉพาะ“วันหนึ่งๆ” เนื่องจากไม่สามารถปฏิบัติต่อเนื่องได้เพราะต้องใช้แรงงานมาก

การถือศีลอด ในสมัยดั้งเดิมนี้ ชุมชนในพื้นที่ศึกษาหลายแห่งมีการถือศีลอดตามความสะดวก เช่น เลือกถือศีลอดเป็นวันๆ หรือที่เรียกว่า“ถือเป็นหม้อ” อดอาหารได้วันหนึ่งก็ได้หม้อหนึ่ง มีการกำหนดนับเป็น “หม้อน้อยและหม้อใหญ่” ด้วย เล่ากันว่าไม่ค่อยมีผู้รู้หลักการปฏิบัติที่ถูกต้อมากนัก การถือศีลอดเรียกกันตามภาษาท้องถิ่นว่า “ถือบวช” เดือนที่ถือบวชเรียกว่า “เดือนบวช” เมื่อสิ้นสุดเดือนบวชเรียกว่า “ออกบวช”

(5) การบำเพ็ญฮัจญ์

การบำเพ็ญอิฮัจญ์ ในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมา เล่ากันว่าไม่ค่อยมีคนในพื้นที่ได้เดินทางไปมากนัก ผู้ที่เดินทางไป ซึ่งมีข่าวว่าคนนั้นได้ไป คนนี้ได้ไป แต่คนเหล่านั้นก็ไม่ได้กลับคืนสู่ชุมชนอีก และมีบางกรณี เช่น โต๊ะยี่หมาน บ้านหนาน อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ชาวบ้านเชื่อว่าโต๊ะยี่ไปทำพิธีฮัจญ์แบบปาฏิหาริย์ คือตอนไปก็ไม่มีใครรู้ รู้อีกครั้งเมื่ออยู่ที่นั่นแล้ว และเขาก็กลับก็ไม่มีใครรู้ รู้เมื่อถึงบ้านแล้ว และเชื่อว่าเป็นผู้มีอิทธิปาฏิหาริย์ ครั้นเมื่อโต๊ะยี่ตายลง มีคนมานูซาหลุมศพ และบนบานสิ่งต่างๆ กลายเป็นหลุมศพที่ศักดิ์สิทธิ์สืบมาถึงปัจจุบัน

คุณค่าความสำคัญของการได้ไปประกอบพิธีฮัจญ์ในความรู้ลึกของชุมชนสมัยนั้นสูงมาก ใครได้ไปถือว่าเป็นบุญบารมีอย่างสูงยิ่ง ซึ่งอาจจะเป็นเพราะความยากลำบากในการเดินทาง และการที่โอกาสการเดินทางไม่ค่อยมีด้วย จึงทำให้ดูเหมือนว่าผู้มีบุญเท่านั้นที่ได้ไป

การประกอบพิธีฮัจญ์ ในสมัยดั้งเดิมนี้การเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์เป็นเรื่องยากมาก ชาวบ้านเล่าว่า หนานๆ จึงจะมีข่าวเล่าลือกันว่าคนในหมู่บ้านนั้นหมู่บ้านนี้ได้ไปทำพิธีฮัจญ์ เพราะสมัยนั้นต้องเดินทางไปทางเรืออย่างเดียว ไปแล้วก็ไม่ได้หวังว่าจะได้เดินทางกลับ จากบ้านไปวันนี้ก็บ่ถึงจะได้กลับมาก็ไม่รู้ ด้วยเหตุนี้เรื่องราวการเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ นอกจากเป็นการปฏิบัติตามหลักปฏิบัติแล้ว ยังเป็นวีรกรรมสำคัญประการหนึ่งในชีวิตของผู้ศรัทธาหรือผู้กล้าทั้งหลาย

2.6.5.4 การปฏิบัติตามหลักอิห์ซานหรือหลักศีลธรรม จริยธรรม หรือคุณธรรม

หลักอิห์ซานหรือหลักศีลธรรม จริยธรรม หรือคุณธรรม(อิห์ซาน) เป็นหลักการพื้นฐานที่เกี่ยวข้องกับความประพฤติอันดีงามของอิสลาม ซึ่งในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมา เล่ากันว่า แม้คนโบราณจะไม่มีความรู้แตกฉานในอัลกุรอาน แต่สำนึกในความเป็นทาสของพระผู้เป็นเจ้าด้วยความบริสุทธิ์ใจ และมีใจผูกพันอยู่กับพระองค์ตลอดเวลา เป็นสิ่งที่มุสลิมในสมัยนั้นมุ่งมั่นสูงมาก และแม้ว่าในสมัยก่อนความเชื่ออื่นๆ นอกจากอิสลาม ในพื้นที่ศึกษายังมีความเข้มข้น แต่มุสลิมก็อธิบายสิ่งเหล่านั้นว่าล้วนแต่อยู่ภายใต้อาณัติความดูแลของพระอัลลอฮ์เจ้าทั้งสิน สิ่งศักดิ์สิทธิ์สูงสุดในความเชื่อนั้นๆ แท้จริงแล้วคือบารมีของพระอัลลอฮ์ หรือไม่ก็เป็นปางหนึ่งของพระอัลลอฮ์ ซึ่งการอธิบายอย่างนี้นำไปสู่การอยู่ร่วมกันกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ในพื้นที่ได้อย่างดี มีการช่วยเหลือเกื้อกูลและความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันสืบต่อมา ทั้งภายในและภายนอกกลุ่มชาวไทยมุสลิม นั่นคือ คนมุสลิมในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมา แม้ว่าจะไม่มีความรู้แตกฉานเพียงพอในเรื่องคัมภีร์ แต่สามารถปฏิบัติตามหลักอิห์ซานได้อย่างเคร่งครัด เช่น

1) ประพฤติปฏิบัติหน้าที่ มารยาทและคุณสมบัติที่ดีทางจิตใจ อยู่อย่างสม่ำเสมอ ทั้งหน้าที่ต่อพระผู้เป็นเจ้า หน้าที่ของผู้รู้และผู้ไม่รู้ หน้าที่ของครัวเรือน พ่อแม่ ลูก สามียภรรยา หน้าที่ของเพื่อน ครู อาจารย์ หน้าที่ของผู้นำ ผู้ตาม

2) เป็นผู้ที่มีลักษณะนิสัยดีงาม ปราศจากคุณลักษณะไม่ดี คือ ไม่เป็นคนมีจิตใจ โหดร้าย มีนิสัยขี้โกง พุ่มเพื่อย คอรัปชั่น มีความมั่นคงในพระเจ้าเท่านั้น เล่ากันว่าคนมุสลิมในพื้นที่ศึกษาในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมา จะอุทานหรือจะจาม จะไอ หรือพลัดตกหกล้ม จะอุทานชื่อของพระเจ้าจนเป็นนิสัย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คำว่า "อัลลอฮ์" แม้แต่คนไทยศาสนาอื่นๆ ก็ยังนำไปใช้ด้วย

2.6.5.5 การปฏิบัติตามหลักการอิสลามในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป

ในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมา การปฏิบัติตามหลักการอิสลามในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป เป็นต้นว่าการแต่งงาน การคุมกำเนิด การเกิด การเลี้ยงดูลูก กายตาย การแบ่งมรดก การทำความเคารพ การแต่งกาย การบริโภค การเผยแพร่อิสลาม และสถาบันศาสนา นั้น เล่าว่าในหมู่บ้านทั่วไป ไม่ค่อยมีพิธีกรรมหรือขั้นตอนกับสิ่งเหล่านี้มากนัก ซึ่งอาจจะเป็นเพราะไม่รู้รายละเอียดหรือขั้นตอนในการปฏิบัติ หรือว่าเป็นเพราะยังคงผูกพันอยู่กับประเพณีเดิม เช่น

การแต่งงาน ส่วนใหญ่ใช้คำว่า "ไหว้เมีย หรือ ได้ผัว หรือ ไหว้" แทนคำว่า "นิกาห์" และขั้นตอนต่างๆ ก็ได้แตกต่างไปจากประเพณีพื้นบ้านที่เป็นมาแต่โบราณ คือเริ่มขั้นตอนโดยฝ่ายบ่าวต้อง "ไปถาม" ญาติผู้ใหญ่ฝ่ายสาวจะมีความขัดข้องหรือไม่ถ้าจะให้บ่าวสาวคู่นี้แต่งงานกัน เมื่อไปถามได้แล้ว กลับมาวันระยะไ้วช่วงหนึ่งจากนั้นญาติผู้ใหญ่ฝ่ายบ่าวต้อง "ไปแยบ" เพื่อต้องการคำตอบที่ถามไว้ หากได้คำตอบในทำนองว่า "ไม่ขัดข้อง" และรู้อย่างคร่าวๆ ว่าสินสอดทองหมั้นอยู่ในภาวะที่รับได้ ขั้นตอนต่อไปฝ่ายบ่าวจะต้องเตรียมขันหมาก "ไปขอ" หลังจากช่วงนี้แล้วเป็นช่วงที่บ่าวสาวและญาติผู้ใหญ่ใช้เวลาศึกษาอุปนิสัยซึ่งกันและกันที่เรียกว่า "ฝากเหมรอร" ซึ่งจะใช้เวลาานหรือไม่ก็อยู่กับความพร้อมของทั้งสองฝ่าย หากว่าในช่วงเวลาดังกล่าว ประเมินผลแล้วเป็นที่พอใจทั้งสองฝ่ายก็จะได้นัดหมายกันจัดงาน "ไหว้" ขึ้น ซึ่งฝ่ายชายเรียกว่า "ไหว้เมีย" ฝ่ายหญิงเรียกว่า "ไหว้ผัว" มีการจัดงานพิธีขึ้น มีเพื่อนฝูงญาติสนิทมิตรสหายมาร่วมงานมากมาย นี่คือการบวนการแต่งงานที่เดิมขั้นตอน แต่บางครั้งมีการรวบรัดลดขั้นตอน หรือบางกรณีมีการหนีตามกันไป การจัดงานแต่งงานจึงรวบรัดตัดตอน เอาแต่พอสมานไมตรีกันได้เท่านั้น และกรณีการที่ผู้ชายมีภรรยา 4 คนตามหลักการนั้นเล่ากันว่าไม่พบในชุมชนชาวบ้านทั่วไป เล่ากันว่าจะมีแต่ในหมู่ผู้ใหญ่อำนาจวาสนา หรืออยู่ในระดับผู้นำเท่านั้น

การเกิด สมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมา ไม่มีปัญหาใดๆ ที่ทำให้เกิดหลักการทางศาสนา เมื่อตั้งครรภ์ผู้หญิงก็ปฏิบัติไปตามประเพณีที่ยึดถือกันมา คือ เมื่อตั้งครรภ์ครบสามเดือนก็ฝากท้องกับหมอดำแยะ หมอดำแยะจะถามอาการอยู่เสมอๆ ครั้นครบ 7 เดือนจะไปให้หมอดำแยะดู

ครุฑ เมื่อใกล้คลอด(เชื่อว่าคนจะคลอดเมื่อท้องครบสิบเดือน) ญาติๆ จะมานอนเฝ้ากลางคืน หากเจ็บท้องกลางคืนจะได้ช่วยกันไปตามหมอบ้าง ต้มน้ำร้อน หาก่อนเส้าบ้าง สร้างแม่ไฟบ้าง บางกรณี หมอตำแยคนที่ฝากท้องไว้ไม่อยู่บ้าน ต้องไปหาคนอื่น ซึ่งอาจจะไม่ใช่คนมุสลิมก็ได้ ครั้นเด็กคลอดแล้วก็ปฏิบัติไปตามประเพณี เช่นกล่าวนามพระผู้เป็นเจ้าน้องรับเด็ก แต่ถ้าไม่มีผู้รู้ก็ทำไปตามประเพณีพื้นบ้านเดิมๆ การเลี้ยงดูเด็กๆ ก็ดำเนินไปตามภาวะปกติของท้องถิ่นหรือชุมชน ไม่ได้แตกต่างไปจากศาสนิกชนอื่นๆ และไม่ได้มีข้อห้ามอะไรมากนัก แต่หากมีวิกฤตใดๆ เกิดขึ้นจะมีการแก้ไขไปตามประเพณี และถ้าสิ่งใดแก้ได้ยาก วิธีการหนึ่งที่นิยมมาก คือ การบนบานศาลกล่าวพ่อแม่ปู่ย่าตายายหรือบรรพบุรุษ ซึ่งกล่าวกันว่ามักจะได้ผล เมื่อเด็กเติบโตสามารถเข้ารับอิสลามได้ก็จะจัดพิธีให้เข้ารับอิสลาม และหากบนบานอะไรไว้ก็ต้องแก้บนเสียก่อน หลังจากนั้นแล้วจะแก้ไม่ได้อีก ซึ่งเล่ากันว่าเด็กหญิงบางคนต้องไปบวชชีแก้บนก่อนที่จะเข้ารับอิสลาม

การตาย ครั้นเจ็บไข้ตายลง ชาวไทยมุสลิมจะเอาศพไปฝังตั้งแต่วันนั้น(แตกต่างจากชาวไทยศาสนิกชนอื่นๆ) ญาติพี่น้องที่อยู่ใกล้มักจะมาร่วมไม่ทัน ดังนั้นเมื่อทราบว่าญาติเจ็บไข้ไม่สบายก็มักจะมานอนเฝ้า จนกว่าอาการจะดีขึ้น หรือไม่ก็ตายลง เพื่อจะได้เห็นใจกันในวาระสุดท้าย หลังจากนั้นจึงมีพิธีการทำนุญตามกำลังของญาติๆ ที่ยังมีชีวิตอยู่ หากไม่มีญาติก็มีคนใกล้ชิดหรือชุมชนจัดการทำนุญให้ หากผู้ตายมีมรดก ญาติๆ จะจัดการมรดกไปตามประเพณีของท้องถิ่นที่ถือปฏิบัติ และเล่ากันว่าไม่มีปัญหาใดๆ เพราะเป็นที่รู้ๆ กันอยู่ในชุมชนแล้วว่าใครคือผู้ที่สมควรได้รับมรดกนั้นๆ

การแสดงความรัก โดยการกล่าวสละสลวยหรือการจับมือ หรือการกอดสลับบ่า หรือการจูบมือ จูบหน้าผาก นั้น ในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมา เล่ากันว่าไม่ได้ถือปฏิบัติมากนัก จะปฏิบัติกันอยู่ในหมู่ผู้หลักผู้ใหญ่หรือไม่ ไม่มีใครยืนยัน แต่พิธีละหมาดที่มัสยิดจะพบเห็นบ้าง ส่วนในชีวิตประจำวันที่ยึดมั่นทำกันคือการจับมือกัน ซึ่งเพียงแค่จับมือเท่านั้น ไม่ได้สวมนกอดแต่อย่างใด

การแต่งกาย ในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมา การแต่งกายเป็นไปตามบริบททางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ด้วยในสมัยนั้นเสื้อผ้าหายาก ผู้ชายมักใช้ผ้าขาวม้าผืนเดียวพาดบ่าบางครั้ง โปกหัว(ศีรษะ)โอกาส ส่วนในการทำงานใช้ผ้าถุงหรือผ้าขาวม้าผืนเดียวก็เพียงพอ ส่วนหญิงจะมีผ้าถุง เสื้อ และผ้าคลุมหัว(ศีรษะ) หรือไม่ก็ใช้หมวกแทนผ้า การแต่งกายในสมัยนั้น เล่ากันว่าเป็นไปตามภาวะการเป็นอยู่ ไม่มีอะไรแตกต่างไปจากศาสนิกชนอื่นๆ มากนัก

เสื้อผ้าและการแต่งกาย : ไม่มีความแตกต่างจากศาสนิกอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษามากนัก ช่วงก่อนร้อยปีที่ผ่านมาหรือก่อนปี พ.ศ.2442 หรือนับแต่ดั้งเดิมมา เล่ากันว่าการแต่งกายและเสื้อผ้าของชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษา ไม่ได้แสดงความเป็นอัตลักษณ์มากนัก ชาวบ้านผู้สูงอายุเล่าว่า “ทวดเคยเล่าให้ฟังว่าเครื่องแต่งกายของพวกเราไม่ได้แตกต่างไปจากคนไทยพุทธแต่อย่างใด ผู้ชายนุ่งผ้าถุง(โสร่ง) มีผ้าห่ม(ผ้าขาวม้า) โปกหัว หรือพาดบ่า หากไปต่างถิ่นก็จะมี

เสื้อใส่บ้าง แต่ถ้าอยู่ในหมู่บ้านไม่นิยมใส่เสื้อ ไม่เคยสวมหมวก เพราะหายาก ส่วนผู้หญิงก็เป็นเช่นเดียวกัน แต่งกายไม่ได้แตกต่างไปจากชาวไทยพุทธ คนเก่าๆ นิยมนุ่งผ้าถุงกระเบน ใส่เสื้อคอกระเช้าตัวเดียว ส่วนคนที่ยังสาวก็นุ่งผ้าถุง ใส่เสื้อคอผ้า แขนทรงกระบอก”

การแต่งกายเพื่อทำงานบ้านหรือทำงานในไร่นา ในสวน หรือในการทำมาหากินอื่นๆ ในชีวิตประจำวัน ผู้หญิงนุ่งผ้าถุงหรือผ้าถุงกระเบนแล้วแต่ถนัด อาจจะมีผ้าคลุมหัว หรือใส่หมวกพื้นเมืองป้องกันแดดลมฝนตามความนิยม ส่วนผู้ชายนุ่งผ้าถุง ผ้าวางม้าโพกหัว หรือไม่ก็พาดผ้า หรือไม่ก็คาดสะเอว แล้วแต่ความถนัด หรือบางคนใส่หมวกพื้นเมืองทั่วไป เหมือนกันทั้งคนหนุ่มสาวแต่เก่า

การแต่งกายในพิธีกรรม เช่น การละหมาด จะมีชุดเฉพาะ ที่ใช้นุ่งเพื่อพิธีนี้ ซึ่งผู้ใหญ่ทุกคนจะมีเป็นของตนเอง หญิงนิยมใช้ผ้าขาวคลุมหัว นุ่งผ้าถุงและใส่เสื้อที่ตัดไว้เพื่อพิธีนี้ มีผ้าปูพื้นที่ใช้เฉพาะพิธีนี้ ส่วนผู้ชายก็เช่นเดียวกัน ส่วนหมวกนั้นก็มีเฉพาะบางคนเท่านั้นเพราะสมัยนั้นหาได้ยาก

อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาจากคำบอกเล่าของคนแต่ละพื้นที่แล้วพบว่า แต่ละพื้นที่มีความเคร่งครัดต่างกัน กล่าวคือบริเวณฝั่งตะวันออก เช่น ชุมชนหัวเขาแดง เล่ากันว่า การแต่งกายตามแบบแผนของมุสลิมอย่างสงปัดปัจจุบันมีปรากฏมาแต่โบราณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ชายมักใช้ผ้าโพกศีรษะเมื่อออกจากบ้านไปในที่ต่างๆ ส่วนผู้หญิงนั้นยังไม่ยืนยันว่าต้องคลุมศีรษะออกไปทำงานสำหรับในพิธีจะมีหมวก แต่หมวกในสมัยนั้นเป็นของหายาก มีเฉพาะบุคคลสำคัญๆ เท่านั้น เช่น โต๊ะอิหม่าม โต๊ะครู หรือโต๊ะอี คนทั่วไปไม่ค่อยมี จึงนิยมใช้ผ้าห่ม(ขาวม้า)โพกศีรษะแทน ส่วนบริเวณพื้นที่ตะวันตกของจังหวัดพัทลุงไม่ปรากฏแบบแผนที่ชัดเจนในสมัยนั้น เพียงแต่เล่าต่อกันมาว่าผู้ชายต้องใช้ผ้าโพกหัวออกจากบ้าน เหมือนเช่นที่ชาวไทยพุทธปฏิบัติกัน อย่างไรก็ตาม ผู้ที่โพกศีรษะ เมื่อเดินเข้าเขตบริเวณบ้านจะต้องปลดผ้าลง เปิดศีรษะโล่ง รวมถึงหมวกก็ต้องถอดออกด้วย ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แสดงให้เจ้าของบ้านทราบว่า “เป็นผู้มาดี” ไม่ใช่ “มาร้าย” อนึ่ง ในสมัยนั้นแม้การแต่งกายจะไม่ถูกต้องตามหลักการทางศาสนา(ที่เสนอไว้ในบทแรก)

ในพื้นที่ชุมชนเกาะหมากและเกาะนางคำ ซึ่งเป็นชุมชนมุสลิมที่มีความเก่าแก่แห่งหนึ่งในทะเลสาบก็เป็นเช่นเดียวกัน เล่ากันว่าสมัยนั้นเสื้อผ้าหาได้ยาก การแต่งกายจึงเป็นไปตามมีตามเกิด ใช้เสื้อแทนผ้ารองนั่งทำละหมาด เสื้อผ้าต้องทอเอง ปั่นฝ้ายเอง ใครมีเสื้อผ้าเหลือใช้ถือว่าเป็นผู้มีฐานะดี ผู้ชายมีเพียงผ้าถุงและผ้าขาวม้าก็ทำละหมาดได้แล้ว ส่วนผู้หญิงก็ไม่มีผ้าคลุมศีรษะแต่อย่างใด แต่ไม่มีการตำหนิตติงจากผู้รู้หรือเพื่อนชาวมุสลิมด้วยกันแต่อย่างใด ขอให้จิตใจเชื่อมั่นในพระเจ้าก็พอเพียงแล้ว

ส่วนการประดับตกแต่งร่างกาย ผู้ชายไม่นิยมใส่เครื่องประดับใดๆ อยู่แล้ว ส่วนผู้หญิงก็มีโอกาสน้อยมาก เพราะค่านิยมของท้องถิ่นสมัยนั้น ผู้หญิงไม่ชอบการใส่เครื่องประดับตกแต่งร่างกายอยู่แล้ว

การบริโภค ในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมา นั้น สิ่งของที่บริโภคตามหลักการอิสลาม เป็นไปตามประเพณีที่สืบทอดกันมา ซึ่งหลายสิ่งเป็นสิ่งที่หะลาล แต่หลายอย่างก็ไม่ใช่ไปตามนั้น เนื่องจากขาดความรู้ความเข้าใจ อันเนื่องมาจากบริบทของชุมชนในเรื่องเหล่านี้มีความยากลำบากมาก

อาหารการกิน : ปฏิบัติตามความเข้าใจที่ได้รับการสืบสานมาแต่โบราณ

เป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปว่ามุสลิมไม่บริโภคเนื้อสุกร เพราะผิดหลักการที่บัญญัติไว้ในพระคัมภีร์อัลกุรอาน แต่ชาวบ้านเล่าว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องหลักเรื่องเดียวที่ชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาในสมัยนั้นรู้และถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด เรื่องอื่นๆ ไม่มีอะไรที่ชัดเจนมากนัก ยังคงมีการบริโภคอาหารอื่นๆ ที่เป็นข้อห้ามอยู่ เช่น เลือดสัตว์ สัตว์ที่ตกลงมา ไก่ที่ชนไหว้เจ้าที่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ สัตว์เลื้อยคลาน และแม้แต่ของมีเนมาที่ยังคงดื่มอยู่ นอกจากนี้การฆ่าสัตว์เพื่อบริโภคก็ไม่ถูกหลักมากนัก ทำไปตามความเชื่อมากกว่าตามหลักการ ทั้งนี้เพราะในชุมชนไม่ค่อยมีผู้รู้หลักศาสนา ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้ค่อยๆ คลี่คลายมาสู่ความถูกต้องเมื่อผู้คนในชุมชนได้รับการศึกษาศานามากขึ้นในสมัยต่อมา ลักษณะดังกล่าวนี้ปรากฏเหมือนกันแทบทุกชุมชนในพื้นที่ศึกษาสมัยนั้น

การเผยแพร่ แม้ว่าการเดินทาง และผู้รู้ในทางศาสนาในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมาจะมีความยากลำบากมาก แต่เล่ากันว่าคนมุสลิมสมัยนั้นหลายคนออกเดินทางไปศึกษาและเผยแพร่อิสลามหายไปจากชุมชนจนตลอดชีวิต ในกรณีเดียวกัน คนบางคนก็เข้ามาอยู่สอนศาสนาในชุมชน แต่งงานมีครอบครัวและตายอยู่ในชุมชน โดยไม่กลับบ้านเกิด หรือบางคนไม่มีใครรู้ว่าบ้านเกิดอยู่ที่ไหน มีอยู่หลายชุมชน เช่น ชุมชนชะวัด ชุมชนเกาะหมาก ชุมชนบ้านโละ ในชุมชนเหล่านี้มีหลุมศพผู้นำศาสนา ที่ไม่มีใครรู้ว่าเป็นใครมาจากไหน รู้แต่ว่ามาสอนศาสนาและบุกเบิกหมู่บ้านแล้วตายลงในหมู่บ้าน

โตะครุ / โตะอิหม่าม : รู้หลักศานา น้อย แต่ใจเปี่ยมด้วยศรัทธา

เกี่ยวกับเรื่องนี้ เล่ากันว่าในยุคดั้งเดิมหรือก่อนร้อยปีที่ผ่านมา ชุมชนในพื้นที่ศึกษา โตะอิหม่ามและโตะครุ มักจะเป็นทั้งผู้นำทางศาสนาและผู้นำชุมชนด้วย และผู้ที่จะเป็นโตะอิหม่าม ในยุคนี้นี้มีความรู้ไม่มากนัก เพียงแค่แนะนำคนอื่น ๆ ทำละหมาดได้ก็พอแล้ว ไม่มีผู้ที่มีความรู้เรื่องศาสนาอย่างลึกซึ้งในชุมชน จึงมีเรื่องเล่ากันว่าในยุคนี้ ผู้ที่เข้ารับมุสลิมหรือมุสลิมส่วนที่อยู่ในที่ห่างไกล เป็นมุสลิมเพียงแต่ชื่อ เรียกกันโดยทั่วไปว่า “แขก” ไม่รู้หลักปฏิบัติมากนัก ผู้นำศาสนาในยุคนี้สอนมุสลิมให้ทำละหมาดวันละหนึ่งครั้ง ตอนเข้าก่อนพระอาทิตย์ขึ้นเรียกกันว่า “ทำมะหยังสาตาคา” ซึ่งไม่ต้องทำละหมาดวันละ 5 เวลา วิธีทำละหมาดก็เพียงแค่เอาผ้าขาวคลุมศีรษะแล้วนั่งภาวนา “อัลลอฮ อัลลอฮ อัลลอฮ” อย่างเดียวไปจนกระทั่งเป็นเวลาพอสมควร จึงเป็นการเสร็จพิธี

ในวันนั้นไม่ต้องทำละหมาดอีกแล้ว ซึ่งเป็นการอำนวยความสะดวกให้แก่คนที่เข้ารับอิสลามใหม่ๆ หรือคนที่ไม่สามารถทำละหมาดได้ ซึ่งเล่ากันว่าคนทั้งหมู่บ้านทำละหมาดแบบนี้ ชาวบ้านจึงเรียกยุคนี้ว่า “ยุคสาตาดาค”

“มัสยิด” เป็นจุดศูนย์กลางและศูนย์รวมกิจกรรมต่างๆ ของชุมชนชน ในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมา เรียกมัสยิดว่า “สุเหร่า” คำว่ามัสยิด ไม่เป็นที่คุ้นเคย สุเหร่าในสมัยนั้นเป็นบ้านเรือนธรรมดา ที่ชาวบ้านบริจาคให้ใช้เป็นที่ละหมาด บางแห่งตั้งอยู่ในพื้นที่ของชาวบ้าน บางแห่งมีที่ตั้งเป็นของตนเอง และมีอยู่ไม่มากนัก ส่วนใหญ่เป็นบิลาละห์ที่ทำละหมาดวันอื่นๆ พอถึงวันศุกร์จึงเดินทางไปทำละหมาดที่สุเหร่า เช่นที่บ้านท่าควาย มีบิลาละห์อยู่ในชุมชน แต่ไม่มีสุเหร่า ครั้นถึงวันศุกร์ต้องไปทำละหมาดที่สุเหร่าควนในช่อง ซึ่งอยู่ไกลไปหลายกิโลเมตร ชาวบ้านที่เป็นชายเท่านั้นที่ได้ไป ส่วนผู้หญิงต้องอยู่กับบ้าน ข้อปฏิบัติและกฎเกณฑ์ต่างๆ ที่ถือปฏิบัติเกี่ยวกับสุเหร่า ชุมชนได้ปฏิบัติเต็มที่ตามความรู้ความเข้าใจที่มีอยู่ในสมัยนั้น

มัสยิดและบิลาละห์ : ไม่แตกต่างไปจากบ้านเรือนและศาลากลางบ้านในอดีต

“มัสยิด” สร้างขึ้นในชุมชนในพื้นที่ศึกษาแล้วในยุคนี้โดยเรียกว่า “สุเหร่า” ซึ่งมีรูปแบบที่ไม่เหมือนกับปัจจุบัน กล่าวคือในสมัยนั้นมัสยิดเป็นเรือนไม้ยกพื้นสูงเหมือนกับบ้านเรือนที่อยู่อาศัยเพียงแต่ไม่กั้นแบ่งออกเป็นห้อง บางแห่งเป็นเรือนคล้ายศาลาหรือโรงยกพื้นสูง ที่ซึ่งชาวบ้านบริจาค หรือช่วยกันสร้างขึ้นแบบง่ายๆ และไม่มีกำหนดแน่นอนว่าต้องเป็นอย่างไรกันแน่ อย่างนี้ เช่น มัสยิดที่บ้านบน ในเขตเทศบาลเมืองสงขลา ซึ่งเป็นมัสยิดที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 4 ตัวอาคารรูปทรงเดียวกับอุโบสถวัดกลาง สงขลา เนื่องจากช่างที่ออกแบบก่อสร้างเป็นคนเดียวกัน โดยขณะที่กำลังก่อสร้างอุโบสถวัดกลางอยู่นั้น ได้ออกแบบก่อสร้างมัสยิดบ้านบนขึ้นด้วย และมัสยิดหลังก่อนหน้านั้นเป็นเรือนไม้ยกพื้นเหมือนในชุมชนอื่นๆ ทั่วไป

ในชุมชนเกาะหมากชาวบ้านเล่าว่ามัสยิดหลังเก่าที่สุดเท่าที่จำความได้ที่น่าจะเป็นมัสยิดหลังแรกของหมู่บ้านซึ่งมีอายุมากกว่า 100 ปี เป็นศาลายกพื้นพื้นตั้งอยู่กลางบ้าน มีฝาผนังสามด้าน ไม่กั้นแบ่งห้อง ตั้งอยู่ในที่สาธารณะกลางหมู่บ้าน

ในชุมชนชะรัด มัสยิดหลังเก่าที่ชาวบ้านจำความได้และเชื่อเป็นของดั้งเดิมอายุมากกว่า 100 ปี เป็นมัสยิดที่สร้างด้วยไม้ เป็นเรือนไม้ยกพื้นสูง อยู่ในพื้นที่สาธารณะของชุมชน ซึ่งถือเป็นพื้นที่ของมัสยิด

อย่างไรก็ตามชุมชนที่เกิดใหม่หรือชุมชนที่มีบ้านเรือนและผู้คนไม่มากไม่อยู่ในเกณฑ์ที่จะมีมัสยิดได้ ชาวบ้านจะสร้างศาลาทำละหมาดขึ้นในหมู่บ้าน ที่เรียกกันในปัจจุบันว่า “บิลาละห์” ใช้เป็นที่ทำกิจกรรมทางศาสนาในวันธรรมดา ส่วนวันศุกร์ต้องไปทำละหมาดรวมกันที่มัสยิดหรือกรณีชุมชนมีขนาดใหญ่ มีบ้านเรือนส่วนหนึ่งตั้งอยู่ไกลมัสยิดมาก จึงจำเป็นต้องสร้างบิลาละห์ขึ้นทำละหมาดในวันธรรมดา ส่วนวันศุกร์ต้องไปรวมกันที่มัสยิดเหมือนเดิม ซึ่งสมัยก่อนร้อยปีนั้น มีบิลาละห์ในบางชุมชนเท่านั้น เพราะขนาดชุมชนยังเล็กอยู่

กูโบ : มักจะเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน

สถานที่ที่พัฒนาการควบคุมกับการสร้างชุมชนมุสลิมอีกอย่างหนึ่งคือ กูโบ หรือ สถานที่ฝังศพ ซึ่งโดยทั่วไปจะตั้งอยู่นอกชุมชน ในพื้นที่สาธารณะของหมู่บ้าน ท่าเลที่ตั้งกูโบมักจะเป็นที่สูงหรือเป็นเนิน มีต้นไม้หรือเป็นป่าไม้อยู่ในบริเวณ ขนาดของพื้นที่ไม่กำหนดว่าควรมีพื้นที่เท่าไร แต่เพียงพอต่อความต้องการของชุมชน กูโบหลายแห่งใช้เป็นที่พักศพมาตั้งแต่สมัยก่อนร้อยปีมาจนกระทั่งปัจจุบัน เช่น กูโบที่บ้านหัวเขาแดง ใช้ฝังศพมาตั้งแต่สมัยเมืองหัวเขาแดง ปัจจุบันก็ยังใช้อยู่ ในกูโบจึงมีหลุมฝังศพบุคคลสำคัญในอดีตอยู่มาก รวมถึงกูโบที่ฝังศพสุลต่านสุลัยมาน ก็เป็นสถานที่แห่งหนึ่งที่ใช้ประโยชน์มาเป็นเวลานานปัจจุบันก็ยังคงใช้อยู่ กูโบในสมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมาไม่มีอะไรประดับหลุมศพมากนัก บนหลุมศพจะมีเพียงแก่นไม้ที่ทำเป็นสัญลักษณ์ปักไว้ด้านหัวศพ และ “พุนดิน” บริเวณที่เป็นหลุมศพให้สูงกว่าบริเวณใกล้เคียงเท่านั้น

กูโบหลายแห่งที่เกิดขึ้นมาแต่สมัยดั้งเดิมหรือก่อนร้อยปีที่ผ่านมาและกลายมาเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของชาวบ้านในปัจจุบัน เช่น กูโบทวดโฮะ ที่บ้านโฮะ อำเภอหาดใหญ่ กูโบสุลต่านสุลัยมาน กูโบดาตุรหม ที่บ้านชะรัด อำเภอกลหาว จังหวัดพัทลุง เป็นต้น

บ้านเรือน : หลังเล็กๆ เรียบง่ายใช้วัสดุในท้องถิ่น

บ้านเรือนในยุคนี้ไม่ได้แบ่งพื้นที่บ้านเรือนออกเป็นส่วนต่างๆ เพื่อใช้สอยตามหลักการศาสนาแต่อย่างใด การทำละหมาดไม่ได้กำหนดห้องโดยเฉพาะ ทั้งนี้เพราะบ้านเรือนสมัยนั้นหลังไม่ใหญ่โต พอที่จะทำเป็นห้องละหมาดได้

บ้านเรือนนอกจากจะเป็นที่อยู่อาศัยเป็นประจำแล้ว ยังเป็นสถานที่ทำกิจกรรมอื่นๆ ซึ่งนอกจากทำละหมาดแล้ว บ้านเรือนยังเป็นสถานที่ ประกอบพิธีเข้าสู่หนัด พิธีการแต่งงาน และพิธีอื่นๆ หลายอย่าง บางพิธีมีการสร้างปะรำหรือโรงขึ้นชั่วคราวในบริเวณบ้านเพื่อเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมตามที่ต้องการ

นอกจากนี้บ้านเรือนยังเป็นสถานที่เรียน-สอนศาสนา เช่น หลักปฏิบัติ การอ่าน คัมภีร์อัลกุรอานให้แก่เด็กและเยาวชนในชุมชนด้วย ชาวบ้านคนใดพอมีความรู้เรื่องศาสนาบ้างก็จะอุทิศเวลาช่วงหัวค่ำ หลังจากกินข้าวเย็นแล้ว สอนหนังสือศาสนาให้เด็กๆ และเยาวชนที่บ้านของตนเอง เด็กๆ จะไปเรียนอ่านหนังสือที่บ้านผู้นั้น และอาจจะนอนค้างที่นั่นด้วยทั้งหญิงชาย

ด้วยเหตุที่บ้านเรือนมีความสำคัญต่อชีวิตและวิถีแห่งอิสลามมาก ดังนั้นจึงมีการเน้นการรักษาความสะอาดของบ้านเรือนมาก ในสมัยดั้งเดิมนี้แม้ว่าบ้านเรือนจะไม่ใหญ่โต แต่เป็นที่กล่าวกันว่า มีความสะอาด ร่มรื่น น่าอยู่ ทั้งนอกบ้านและในบ้าน

ปอเนาะ : ศูนย์กลางการศึกษา เผยแพร่ และแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในชุมชน

เป็นสถานที่ศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์อัล-กุรอานและหลักปฏิบัติในศาสนาอิสลามของเด็กๆ และเยาวชน และเป็นสถานที่ปฏิบัติธรรมของคนแก่ที่ไม่มีภาระทางครอบครัวแล้ว หรือผู้ที่ประสงค์จะปฏิบัติธรรมเพื่อความสุขสงบในชีวิต ปอเนาะเป็นสถานที่ที่โต๊ะครู หรือชุมชน หรือผู้

จิตศรัทธาก่อสร้างขึ้น ส่วนใหญ่เป็นสถานที่ส่วนบุคคล ซึ่งโดยมากจะเป็นของโคะครูที่เป็นผู้สอน อยู่ในปอเนาะนั้นๆ โดยพัฒนาการมาจากการสอนในครัวเรือน แต่ก็มีปอเนาะหลายแห่งที่เป็นของชุมชน ชาวบ้านบริจาคที่ดิน สร้างอาคารสถานที่ขึ้น แล้วเชิญโคะครูมาอยู่สอนนักเรียนและชาวบ้าน มาอยู่ปฏิบัติธรรม โดยชาวบ้านและนักเรียนจะออกซากาตให้โคะครูๆ ไม่ต้องทำอาชีพใดๆ นอกจากสอนหนังสือ

ปอเนาะในยุคดั้งเดิมหรือยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา ครัวเรือนที่เคยสอนเด็กๆ มาก่อนพัฒนามาเป็นโรงเรียนปอเนาะนั้น ยังมีไม่มาก ที่เกิดขึ้นส่วนใหญ่เป็นปอเนาะที่เก่าแก่ เช่น ปอเนาะหัวเขาแดง บริเวณใกล้ๆ กับมัสยิดหัวเขาแดงปัจจุบัน ปอเนาะหะหนับ ที่ปากพะยูน แต่ส่วนใหญ่ยังคงเล่าเรียนกันตามบ้านเรือนของผู้รู้ในชุมชน

พัฒนาการของศาสนสถานที่เกิดขึ้นในยุคนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่านอกจากได้ส่งเสริมให้เด็กๆ และเยาวชนได้เรียนรู้หลักปฏิบัติตามที่กำหนดไว้ในคัมภีร์อัลกุรอานแล้ว ยังส่งเสริมให้ คนแก่หรือคนที่สนใจปฏิบัติธรรม ได้เข้าไปศึกษาเล่าเรียน ซึ่งรูปแบบการที่คนแก่ไปอยู่ปอเนาะปฏิบัติธรรมนี้ ไม่พบในประเทศอินโดนีเซีย แต่กล่าวกันว่า นี่คือรูปแบบที่ถอดไปจากการที่คนแก่ไปอยู่วัดเพื่อปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนา เป็นแม่ชี เป็นพ่อขาว ชีปะขาว ซึ่งเข้าใจว่าในศาสนาพราหมณ์ก็เป็นอย่างนี้ วิธีเหล่านี้จึงน่าจะเป็นมรดกทางภูมิปัญญาและวัฒนธรรมที่สืบเนื่องกันมาในพื้นที่ศึกษาแต่โบราณ

2.6.5.6 การศึกษาอิสลาม

ผู้รู้ทางศาสนา ต้องรู้ไสยศาสตร์ควบคู่ไปด้วย

การศึกษารธรรมหรือการศึกษาศาสนาในสมัยดั้งเดิมหรือในสมัยสาดาด เป็นไปตามแบบแผนที่เคยมีมาแต่เดิม ซึ่งเล่ากันว่าในสมัยนั้นมีผู้รู้ศาสนาในชุมชนไม่มากนัก และที่เรียกว่าเป็นผู้รู้นั้นต้องเป็นผู้มีความรู้ทางศาสนาควบคู่ไปกับความรู้ทางไสยศาสตร์ เวทมนต์คาถา หรือความรู้ตามความเชื่อพื้นบ้านหรือไม่ก็รู้ในสิ่งที่จะก่อให้เกิดอิทธิปาฏิหาริย์ มีอำนาจอิทธิพลที่จะทำให้อื่นเป็นไปตามความปรารถนาของตนได้ จนมีคำเล่าลือเชื่อกันในท้องถิ่นว่า “คาถาแขก อาคมแขก เสน่ห์ยาแฝดแขก ชล้งมาก น้ำกลั้วมาก” คนที่รู้เฉพาะหลักศาสนาจริงๆ หาได้ยาก ซึ่งเป็นเช่นเดียวกับศาสนิกศาสนาอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษาในสมัยนั้นที่จะต้องมีความคาถา อาคม เสน่ห์ยาแฝด เครื่องรางของขลัง เช่น บางคนสามารถ“ปีบ”(ตวาดออกเสียงดังจนสุดเสียง)จนเสื้อตกใจเป็นบ้าหนีไป หรือศัตรูคู่อามาตตกใจกลัวทำอันตรายนไม่ได้ ซึ่งมีอยู่มากในสมัยนั้น

ไม่มีบุคคลและสถาบันที่สอนศาสนาในชุมชน

สมัยนั้น การศึกษาศาสนาในชุมชนโดยทั่วไปในพื้นที่ศึกษา ยังคงจัดการศึกษาอยู่ในครอบครัวของผู้ที่พอจะมีความรู้ทางศาสนาบ้าง ซึ่งเป็นรูปแบบการศึกษาที่ต่อเนื่องมาแต่โบราณ กล่าวคือ เริ่มจากการเผยแพร่ศาสนาอิสลามเข้ามาในพื้นที่ศึกษา โดยกลุ่มคนที่เป็นนักเดิน

ทาง นักเลียงโชค พ่อค้า นักเดินเรือ ผู้แสวงหาดินแดนใหม่ รวมถึงผู้หนีภัยสงคราม เช่น กรณีของ ต้นตระกูลที่สร้างและปกครองเมืองหัวเขาแดง ได้เดินทางเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ศึกษา ทำให้เกิด ชุมชนมุสลิมขึ้น การศึกษาและการเผยแพร่ศาสนาอิสลามจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นด้วย โดยคนที่เข้ามาตั้ง ถิ่นฐานเหล่านั้น ทำหน้าที่ให้การศึกษาแก่บุตรหลานและเผยแพร่ศาสนาไปด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คนที่พอจะมีความรู้ทางศาสนาดีกว่าคนอื่นจะต้องทำหน้าที่อบรมสั่งสอนเรื่องต่างๆ ทางศาสนาให้ แก่เด็กๆ แต่เนื่องจากกลางวันเป็นเวลาที่ทุกคนต้องทำมาหากิน รวมทั้งผู้ที่ทำหน้าที่สอนด้วย ดังนั้น จึงให้เด็กไปเรียนหนังสือที่บ้านตอนหัวค่ำ ไม่มีสื่อการเรียนการสอนที่เป็นหนังสือมากนัก ส่วน ใหญ่อาศัยการถ่ายทอดที่เป็นมุขปาฐะและการฝึกฝนปฏิบัติโดยตรง เน้นการศึกษาหลักการเพื่อนำ ไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันให้อุทิศตามหลักทางศาสนา มากกว่าการเรียนรู้หลักการต่างๆ ทาง ศาสนาอย่างแตกฉาน การศึกษาและเผยแพร่ศาสนาในสมัยนั้นจึงเป็นภาระของครอบครัว หรือเป็น การศึกษาในครอบครัว

อย่างไรก็ตาม ศาสนศึกษาในสมัยนี้ แม้ว่าจะไม่มีผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญ และไม่มีโรงเรียนหรือสถาบันที่รับผิดชอบโดยตรง แต่ชุมชนได้ให้ความสำคัญต่อการศึกษาศาสนาสูงกว่าเรื่อง ราวใดๆ เล่ากันว่าใครก็ตามที่มีความรู้ทางศาสนาและเปิดบ้านสอนคนอื่น จะได้รับความนิยมนม ชอบเป็นที่ยกย่องของสังคมว่าเป็นผู้ที่มีคุณความดีสูงกว่าบุคคลอื่นๆ สมควรยกย่อง เชื้อฟัง

2.7 เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษา

ในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา (ก่อนปี พ.ศ.2442)

หลักฐานจากเอกสารต่างๆ ที่พอจะค้นคว้าได้และข้อมูลจากคำบอกเล่าของคนเฒ่าคนแก่ใน พื้นที่ศึกษาทำให้เห็นภาพเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมบางประการของชุมชนมุสลิมในพื้นที่ดัง กล่าวในยุคดั้งเดิมหรือยุคสาตาดาค ได้แก่ การกระจายตัวของชุมชน การประกอบอาชีพ ศูนย์กลาง ความเจริญของพื้นที่ ลักษณะทางสังคม วัฒนธรรม การเมืองการปกครอง ดังนี้

2.7.1 การกระจายตัวของชุมชน

: กระจายตัวจากทะเลสาบออกสู่พื้นที่โดยรอบ

ชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษาที่ปรากฏตัวชัดเจนในยุคดั้งเดิม(ก่อนปี พ.ศ.2442) ฝั่ง ตะวันออกทะเลสาบ ได้แก่ ชุมชนหัวเขาแดง ชุมชนท่าเสา ชุมชนม่วงงาม ชุมชนบ้านบน บริเวณ พื้นที่ตอนกลางทะเลสาบ ได้แก่ ชุมชนเกาะหมาก ชุมชนเกาะนางคำ ชุมชนปากพะยูน ฝั่งตะวันตก ได้แก่ ชุมชนชะรัด ชุมชนตะโหมด ชุมชนท่าช้าง ชุมชนควนในช่อง ชุมชนท่าชะมวง ฝั่งทิศใต้ ได้แก่ ชุมชนบ้านโละ ชุมชนท่าช้าง เกาะหมี่ ชุมชนบ้านดริบ ชุมชนน้ำจาย ชุมชนเหล่านี้เป็นชุมชนที่มีมาก่อน ซึ่งอาจจะปรากฏอยู่ตั้งแต่สมัยที่เมืองหัวเขาแดงยังเป็นศูนย์กลางการปกครองก็ได้ โดย

เฉพาะอย่างยิ่งที่บ้านชะรัด ซึ่งเป็นหลุมฝังศพทวดโหม หรือตาคุมรุม นั้น ปรากฏเป็นชุมชนตั้งแต่สมัยที่ทวดโหมเป็นเจ้าเมืองพัทลุงแล้ว

: นิยมตั้งชุมชนบนที่ราบชายฝั่งทะเล

ลักษณะการตั้งถิ่นฐานส่วนใหญ่ตั้งถิ่นฐานในที่ราบหรือไม่กี่พื้นที่ราบชายฝั่งทะเล ยกเว้นชุมชนหัวเขาแดงซึ่งเป็นพื้นที่เชิงเขา ถือเป็นลักษณะพิเศษ ไม่ปรากฏในที่อื่น ๆ ของประเทศไทย และเชื่อกันว่าคงเป็นมรดกทางภูมิปัญญาของคนรุ่นบุกเบิกชุมชนในสมัยโบราณ บ้านเรือนในชุมชนส่วนใหญ่สร้างขึ้นหนาแน่น หรืออยู่รวมกันเป็นกระจุก สร้างแบบง่าย ๆ เป็นเรือนไม้ ยกพื้น ที่ทำมาหากินจะรายล้อมอยู่โดยรอบ หรือไม่ก็ออกไปหากินในทะเล

: ชุมชนเก่าแก่มักจะมีตำนานเกี่ยวกับทวดปรากฏอยู่ในชุมชนด้วย

อย่างไรก็ตามชุมชนชาวไทยมุสลิมในสมัยนั้นยังมีไม่มาก ชุมชนเก่าแก่โดยทั่วไปมักมีหลุมฝังศพของบรรพบุรุษผู้บุกเบิกชุมชน และมีตำนานเกี่ยวกับหลุมศพเหล่านั้น โดยมักเรียกเจ้าของหลุมฝังศพนั้น ๆ ว่า “ทวด” ซึ่งเดิมหมายถึงพ่อแม่ของปู่ย่าตายาย หรือคนแก่ที่มีอายุยืน ต่อมา มีการอ้างถึงอิทธิปาฏิหาริย์ของทวดที่อยู่ในหลุมเหล่านั้นบ่อย ๆ ทำให้ทวดบางแห่งถูกสร้างให้เป็นงูใหญ่ เช่น ทวดโสะ บ้านโสะ ตำบลบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ทวดบางแห่งแสดงอิทธิฤทธิ์เป็นเสือ เช่น ทวดโหม บ้านชะรัด อำเภอกงหรา จังหวัดพัทลุง ทวดบางแห่งแสดงอิทธิฤทธิ์ได้โดยตรง เช่น ทวดหุม บ้านหัวเขาแดง อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา จึงเป็นที่เคารพนับถือของผู้คนในพื้นที่ศึกษา เมื่อมีเรื่องเดือดร้อนใดๆ เกิดขึ้นจึงบนบานศาลกล่าวทวดเหล่านั้น และแก้บนเมื่อเสร็จสำเร็จตามความประสงค์แล้ว

2.7.2 การประกอบอาชีพ

การประกอบอาชีพของคนในชุมชนในพื้นที่ศึกษามีความสัมพันธ์กับที่ตั้งของชุมชน คือ ถ้าตั้งอยู่ใกล้ทะเล คนในชุมชนนั้นๆ มักประกอบอาชีพทำไร่ ทำนา ทำสวน ส่วนชุมชนที่อยู่ใกล้กับทะเลมักมีอาชีพเกี่ยวกับการประมงเป็นหลัก และอาจจะมีบางกลุ่มที่ยึดเอาอาชีพค้าขายเป็นหลักบ้าง ซึ่งเป็นแบบแผนการทำมาหากินของคนในพื้นที่ศึกษามาแต่โบราณ

: ชุมชนที่ทำไร่ ทำนา มักตั้งอยู่ใกล้ทะเล

ชุมชนที่อยู่ใกล้ทะเล ซึ่งประกอบอาชีพทำไร่ ทำนา ทำสวน ที่ปรากฏตัวอยู่ในยุคดั้งเดิมหรือก่อนร้อยปีที่ผ่านมา เช่น บ้านชะรัด บ้านตะโหมด บ้านท่าควาย บ้านควนในช่อง จังหวัดพัทลุง บ้านโสะ บ้านท่าช้าง บ้านหาน จังหวัดสงขลา ลักษณะการทำสวนทำไร่ ทำนา เป็นการทำเพื่อบริโภคในครัวเรือน เหลือบริโภคจึงขาย หรือแลกเปลี่ยนตามความเหมาะสม

: นิยมทำไร่นาแบบผสมผสาน

แบบแผนการทำไร่ ทำนา ทำสวนที่สำคัญของชุมชนในสมัยนั้นคือการทำแบบผสมผสาน เช่น การทำไร่ปลูกข้าว ในไร่ไม่ได้ปลูกข้าวอย่างเดียว แต่จะปลูกพืชผักและพืชผลอื่นๆ ไว้ด้วย โดยปลูกไว้ในที่ที่เหมาะสม เช่น บริเวณจอมปลวก นิยมปลูกพริก ปลูกฟักแฟง และในพื้นที่

ที่ทั่วไปจะปลูกข้าวโพด ข้าวฟ่างแซมไว้ระหว่างข้าวด้วย ส่วนพื้นที่หัวไร่ หรือริมไร่หรือหัวไร่จะปลูกไม้ผล เช่น ถั่วลิสง ทุเรียน สะตอ เงาะ ฝรั่ง เช่นเดียวกับพื้นที่ปลายนา มักจะเป็นสวนสมรม มีพืชผัก พืชผล หรือพื้นที่จอมปลวกก็จะมีไม้ผล หรือไม้ที่พืชผัก หรือไม้ที่กระถิน ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะทยอยออกดอกผลให้เก็บเกี่ยวบริโภคตลอดปี

: ชุมชนใกล้ทะเลนิยมประกอบอาชีพการประมง

ชุมชนที่อยู่ใกล้ทะเล ซึ่งประกอบอาชีพทำการประมงเป็นหลักที่ปรากฏตัวอยู่ในยุคดั้งเดิมหรือก่อนร้อยปีที่ผ่านมามี เช่น บ้านหัวเขาแดง บ้านท่าเสา บ้านม่วงงาม บ้านบน จังหวัดสงขลา บ้านเกาะหมาก เกาะนางคำ ปากพะยูน จังหวัดพัทลุง ชุมชนเหล่านี้ตั้งอยู่ริมทะเล ยึดอาชีพทำมาหากินกับทะเลที่เรียกว่า “โหมเล” หรือที่เรียกว่า “ชาวประมง” ในปัจจุบัน ลักษณะการทำการประมง เป็นแบบประมงพื้นบ้านเพื่อการยังชีพ คือ หาปลามาขายหรือแลกเปลี่ยนสิ่งของที่จำเป็นเพื่อการบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก ไม่ได้ทำการประมงขนาดใหญ่ เมื่อได้ปลาแล้วก็ทำแห้งไว้แลกล้างอื่นๆ หรือเอาไปขายให้คนกลางอีกต่อหนึ่ง

: การค้าขายตกอยู่ในมือของชนกลุ่มอื่นๆ

คนในชุมชนที่อยู่ริมทะเลนั้น นอกจากเป็นชาวประมงแล้ว ยังมีผู้ที่ประกอบอาชีพอื่นๆ บ้าง เช่น อาชีพค้าขาย รับจ้างทั่วไป ซึ่งคนกลุ่มนี้ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์มักเป็นชาวจีนอพยพ หรือชาวต่างชาติ ส่วนคนในพื้นที่พอมีบ้างแต่ไม่มากนัก สินค้าสำคัญในยุคนั้นได้แก่เครื่องเทศ ของป่า รังนก ข้าว ปลา สัตว์เลี้ยง และผลิตภัณฑ์พื้นบ้าน เช่น เครื่องปั้นดินเผา น้ำตาล ผ้าทอ เป็นต้น ตลาดกลางในพื้นที่ที่สำคัญอยู่โดยรอบทะเลสาบ เช่น ชุมชนท่าเสา ชุมชนหัวเขาแดง ชุมชนปากพะยูน ชุมชนลำปำ ชุมชนบ่อท่อ เป็นต้น

: การแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างชุมชน คือวิถีแห่งความอยู่รอดของชุมชน

ส่วนชุมชนเกาะหมาก เกาะนางคำ ปากพะยูน ซึ่งเป็นชุมชนที่มีอายุมากกว่าร้อยปีขึ้นไป และมีความเป็นชุมชนมาแต่โบราณ ประชาชนส่วนใหญ่ในชุมชนเหล่านี้ทำมาหากินในทะเล จับกุ้งปลาแลกเปลี่ยนกับสิ่งของอื่นๆ ที่จำเป็นในการยังชีพ ชาวบ้านเกาะหมากเล่าว่า เครื่องมือที่ใช้จับปลาได้แก่ เรือพาย เรือแจว ไซ แห แบบพื้นบ้าน เมื่อถึงหน้าเก็บเกี่ยว ชาวเกาะหมากจะซื้อเกลือใส่ลำเรือแล้วแจวเรือมุ่งหน้าไปทางชุมชนหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช ระหว่างการเดินทาง หาปลาไปทำแห้งไปในเรือ กว่าจะถึงชุมชนหัวไทรได้ปลาเต็มลำเรือ จึงเอาปลาเหล่านั้นแลกเปลี่ยนกับข้าว เอาข้าวกลับมากินในชุมชน สินค้าที่สำคัญๆ ได้แก่ กุ้ง ปลา โดยเฉพาะอย่างยิ่งกุ้งก้ามกราม ตัวใหญ่ที่เรียกว่า “แม่กุ้ง” มีมาก แต่สิ่งเหล่านี้ในสมัยนั้นไม่มีราคา เมื่อจับได้มาจึงต้มให้สุกแล้วเสียบกับไม้ไผ่เป็นตับๆ พาไปขายที่ตลาดลำปำ หรือไม่กี่ตลาดทำออก หรือไม่กี่พาไปแลกกับน้ำผึ้งจากชุมชนอื่นๆ ผึ้งจะวันออกที่ซึ่งมีอาชีพทำตาลคะโหนด

สมัยก่อนร้อยปีที่ผ่านมามีในพื้นที่เกาะหมากและเกาะนางคำยังไม่นิยมทำไร่นา กันมากนัก ส่วนใหญ่จะทำมาหากินในทะเล เป็นหลัก ยางพาราซึ่งไม่มี ชาวเกาะหมากเกาะนางคำ

เริ่มทำสวนหมาก มะพร้าว ผลไม้อื่นๆ บ้างในช่วงหลัง หรือในช่วงรื้อยปีที่ผ่านมา เช่น พลุเกาะหมาก ซึ่งใบสีเหลือง กรอบ อร่อย เป็นพืชมที่มีชื่อเสียง เป็นที่ต้องการของคนทั่วไป

2.7.3 สังคมและวัฒนธรรม

: หลักพื้นฐานของชุมชน คือ มุสลิมทุกคนเป็นพี่น้องกัน

หลักการพื้นฐานของชาวไทยมุสลิม ถือว่า “มุสลิมทุกคนเป็นพี่น้องกัน” อย่างไรก็ตามหลักการนี้จะถือปฏิบัติอย่างจริงจังเมื่ออยู่ในภาวะการอยู่ร่วมกันกับศาสนิกอื่นๆ ในชุมชนเดียวกันหรือในท้องถิ่นเดียวกันหรือในเหตุการณ์เดียวกัน

: ความขัดแย้งเป็นภาวะปกติที่มีมาแต่โบราณ

ในชีวิตชุมชนที่มีแต่ชาวไทยมุสลิมเท่านั้น จะมีความซับซ้อนเกินกว่าที่หลักการข้างต้นนี้อาจจะควบคุมให้เกิดดุลยภาพได้ ดังนั้นเมื่อพิจารณาเฉพาะชุมชนชาวไทยมุสลิมพบว่าในยุคนี้ก็มีปัญหาต่างๆ ไม่แตกต่างจากชุมชนชาวไทยศาสนิกอื่น เช่น มีการทะเลาะเบาะแว้ง มีการเอารัดเอาเปรียบ มีการลักขโมย มีการแบ่งพรรคแบ่งพวก ฯลฯ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้คนในชุมชนต้องสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมแบบอื่นๆ ขึ้นมา เช่น ระบบเครือญาติ ระบบเกี้ยวทอง ระบบอุปถัมภ์ ระบบพรรคพวก ทั้งภายในชุมชน และภายนอกชุมชน เพื่อช่วยสร้างความมั่นคง หรือเป็นหลักประกันความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินแก่ครอบครัวและวงศ์ตระกูล

: สังคมให้ความสำคัญกับระบบเครือญาติสูงมาก

สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนมุสลิมโดยทั่วไปในพื้นที่ศึกษา เป็นชุมชนที่ให้ความสำคัญ ให้ความสำคัญกับระบบเครือญาติมาก ซึ่งหมายถึงการนับถือคนที่มิหรือสืบสายบรรพบุรุษเดียวกัน ระบบเครือญาติเป็นสายสัมพันธ์ทางสังคมที่เชื่อมความเป็นหนึ่งเดียวของชุมชน ไม่มีพรมแดนใดๆ มากีดความเป็นเครือญาติได้

ระบบเครือญาติของชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาในสมัยก่อนรื้อยปีที่ผ่านมา มีระบบและกฎเกณฑ์อย่างเดียวกับศาสนิกศาสนาอื่นๆ คือนับสายสัมพันธ์ตามสายโลหิต ว่าใครบ้างอยู่ใน “เทือกเถาเหล่ากอ” นี้ โดยแบ่งออกเป็น “ญาติสนิท”(ญาติสนิทหรือใกล้ชิด) กับ “ญาติห่างๆ” โดยให้ความสำคัญกับญาติทั้งสองฝ่ายเท่าเทียมกัน ส่วนการจะสนิทสนมกับฝ่ายไหนเป็นพิเศษนั้นขึ้นอยู่กับความใกล้ชิดและการเกื้อกูลกันในชีวิตประจำวัน นอกจากนี้ยังมีญาติที่ “เป็นดอง” ซึ่งสัมพันธ์โดยการแต่งงาน เมื่อเกี้ยวทองกันแล้ว ต่างฝ่ายต่างนับถือเสมือนด้วยญาติสายโลหิต ต่างกันแต่เพียงว่าเมื่อหย่าร้างกัน การเกี้ยวทองก็สิ้นสุดลง ความสัมพันธ์ก็ลดความเข้มข้นลง

: ระบบเครือญาติช่วยสร้างเสริมเครือข่ายและความมั่นคงแก่ชุมชน

ในชุมชนหนึ่งๆ จะมีเครือญาติโดยสายโลหิตอยู่ไม่กั่วงค์ ต่อมาวงศ์เหล่านั้นแตกออกไป หรือมีวงศ์อื่นๆ อพยพเข้ามาอยู่ในชุมชน และค่อยๆ เชื่อมถึงกันด้วยกฎเกณฑ์การห้ามแต่งงานกับคนที่ เป็นเครือญาติอย่างเคร่งครัด ทำให้คนในชุมชนหนึ่งๆ เมื่อใช้ระบบเครือญาติสืบสาวกันแล้ว

จะมีความเกี่ยวข้องถึงกันทุกครอบครัวเรือน จากพื้นฐานนี้จึงนำไปสู่ความสัมพันธ์ในรูปแบบอื่นๆ ของชุมชน เช่น ระบบอุปถัมภ์ ระบบพรรคพวกเพื่อนฝูง ระบบเกลอ และสุดท้ายจึงนำไปสู่การกำหนดบทบาทหน้าที่ของสังคมในระบบเหล่านี้ขึ้น นั่นคือ เมื่อคนมีความสัมพันธ์ต่อกันย่อมมีหน้าที่ต่อกันด้วย

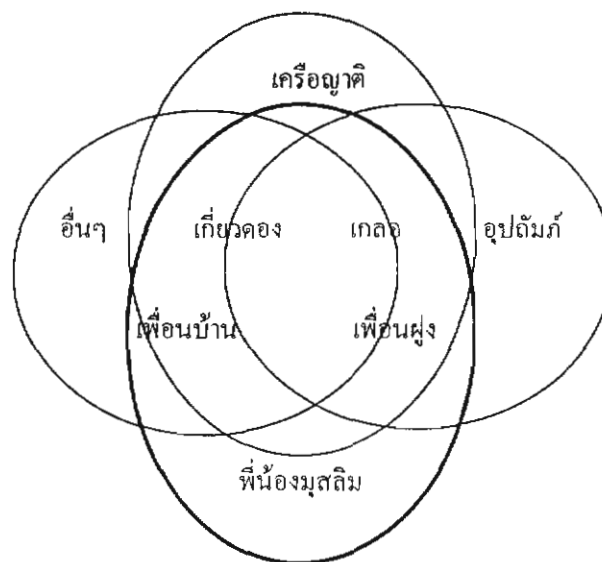
: เป็นครอบครัวขยาย มีลูกเต็มบ้านหลานเต็มเมือง ผู้อาวุโสมีอำนาจสูงสุด

ลักษณะทางครอบครัวของชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาในสมัยนั้น ส่วนใหญ่เป็นครอบครัวขยาย อยู่รวมกันหลายๆ ครอบครัวในครัวเรือนเดียวกัน ผู้อาวุโสเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในครอบครัวและในชุมชน ซึ่งผู้อาวุโสส่วนมากเป็นผู้นำทางศาสนา ทำหน้าที่เป็นผู้ประนีประนอม และตัดสินใจปัญหาต่างๆ รวมทั้งการเลือกที่จะรับหรือปฏิเสธสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เข้ามาในชุมชน ซึ่งหากผู้นำตัดสินใจอย่างไร ชาวบ้านจะยอมรับโดยคุฎฎิ

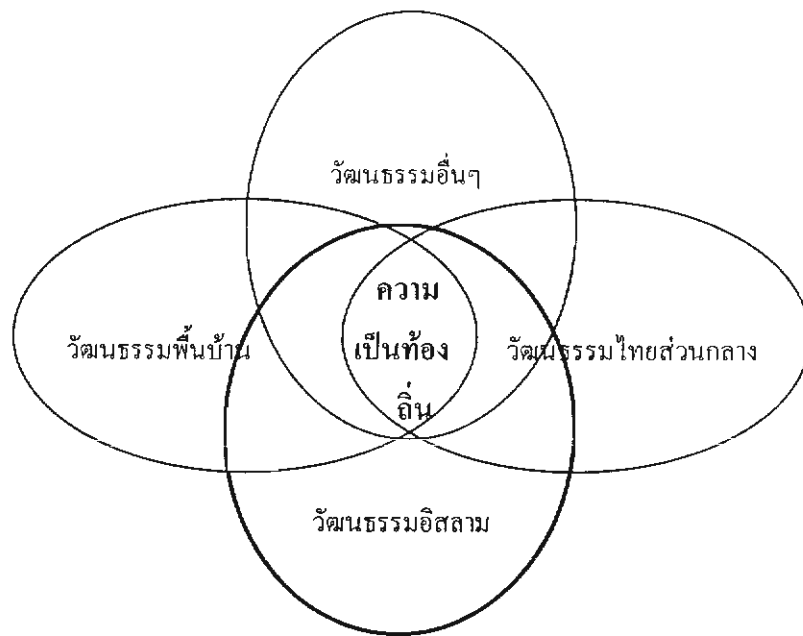
: ใช้วัฒนธรรมอื่นๆ เป็นแกนสร้างความเข้มแข็งให้วัฒนธรรมอิสลาม

ส่วนเรื่องวัฒนธรรมก็เป็นอยู่ในทำนองเดียวกัน คือมี “วัฒนธรรมอิสลามเป็นหลักให้ชุมชนได้ยึดเหนี่ยว” แต่ต้องอาศัยวัฒนธรรมอื่นๆ มาเสริมพลัง เป็นภูมิคุ้มกัน ให้ความเป็นธรรม ส่งเสริมความรู้ความสามารถ และสร้างความเสมอภาคแก่คนชุมชนด้วย เช่น แบบแผนในการทำมาหากิน ซึ่งเป็นมรดกของพื้นที่บ้านที่ตกทอดมาแต่โบราณ เช่น การสานไซ สานข้อง ทำเบ็ด ปักเบ็ด ราวเบ็ด ทำไร่ ไร่นา การรักษาพยาบาล ฯลฯ สิ่งเหล่านี้คือเครื่องเสริมสร้างการดำรงอยู่ของชุมชนให้มั่นคงถาวร

แผนภูมิแสดงความสัมพันธ์ของคนในชุมชนในพื้นที่ศึกษา

แผนภูมิแสดงความสัมพันธ์ของวัฒนธรรม

สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษา ในยุคดั้งเดิมหรือก่อนร้อยปีที่ผ่านมา มีลักษณะที่ซ้อนทับกัน ในลักษณะอย่างแสดงในแผนภูมิข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่าพื้นที่ ความเป็นสังคมและวัฒนธรรมเฉพาะลักษณะอย่างใดอย่าง หนึ่ง ซึ่งหมายถึงวงของอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น วงของวัฒนธรรมอิสลาม หรือวงของความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเครือญาติ จะไม่มีอิสระ หรือเต็มวง จะต้องถูกวงของลักษณะ อย่างอื่นมาซ้อนทับ บ้างแห่งหรือหมายถึงบางเรื่องวงซ้อน ทับกันมากถึงสามวง สี่วง นั้นหมายถึงความสลับซับซ้อนที่ เกิดขึ้นในเรื่องนั้นๆ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นถึงการดำรงอยู่ ของลักษณะต่างๆ ทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนต่างๆ ที่ต้องอาศัยความสัมพันธ์และลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมหลายอย่างเป็นปัจจัยเกื้อกูลจึงจะดำรงอยู่ได้ ทั้งหมดนี้ คือลักษณะของชุมชนชาวไทยมุสลิมที่เกิดขึ้นเป็นอยู่และ เปลี่ยนแปลงมาในพื้นที่ศึกษา ในยุคดั้งเดิม .

บทที่ 3

พัฒนาการของอิสลามและชุมชน ในบริเวณทะเลสาบสงขลาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา (พ.ศ.2442-2542)

ในรอบร้อยปีที่ผ่านมา หมายถึงในช่วงเวลา พ.ศ.2442 – 2542 พัฒนาการและปัจจัยที่ก่อให้เกิดพัฒนาการด้านต่างๆ ของอิสลามและชุมชนในบริเวณทะเลสาบสงขลา มีความสลับซับซ้อนและเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้เพราะปัจจัยที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอกชุมชน มีพลังหรือศักยภาพสูงในการขับเคลื่อนให้เกิดพัฒนาการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพัฒนาการทางการศึกษาอิสลามของชุมชนในพื้นที่ศึกษาได้กลายเป็นพลังพื้นฐานสำคัญที่เป็นศูนย์รวมแห่งการเปลี่ยนแปลงทุกด้าน ดังได้กล่าวไว้ข้างต้น

การกล่าวถึงพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในบริเวณทะเลสาบสงขลาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา(ระหว่างพ.ศ.2442-2542)ในที่นี้จึงได้ถือเอายุคสมัยของพัฒนาการทางการศึกษาดังกล่าวมาเป็นแนวทางในการศึกษาและอธิบายถึงพัฒนาการและปัจจัยที่ก่อให้เกิดพัฒนาการ ดังนี้

ยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว

(Home School) พ.ศ.2442-2487

ยุคการศึกษาอิสลามในปอเนาะ(Po-No School) พ.ศ.2488-2516

ยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา

(Religious Public School) พ.ศ.2517 – 2542

3.1

พัฒนาการของอิสลามและชุมชนในบริเวณทะเลสาบสงขลา ในยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว (Home School) พ.ศ.2442-2487

โดยทั่วไปพัฒนาการและปัจจัยที่ก่อให้เกิดพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในยุคการศึกษาในครอบครัวนี้(พ.ศ.2442-2487) จากการศึกษาพบว่า “ครอบครัว” ได้เข้ามาเป็น *ต้นทุนพื้นฐาน* เป็นปัจจัยส่งเสริมความมั่นคงเข้ามาเสริมพลังในการอยู่ร่วมกันของชาวไทยมุสลิมกับศาสนิกอื่นๆ เป็นกลไกกำหนดลักษณะองค์ประกอบ ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาให้พัฒนาการไปในลักษณะต่างๆซึ่งในบทนี้จะกล่าวถึงลักษณะของพัฒนาการและปัจจัยต่างๆ ดังต่อไปนี้

3.1.1 ปัจจัยพื้นฐาน

ปัจจัยพื้นฐานของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) หมายถึงสิ่งที่เป็นองค์ประกอบหลักในการดำรงอยู่ของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา เป็นรากฐานในการพัฒนาปรับปรุงเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ของตนเองให้มีความเข้มแข็งมั่นคงต่อเนื่องจากยุคดั้งเดิมมากขึ้น ซึ่งปัจจัยพื้นฐานที่จะกล่าวถึงในที่นี้ ได้แก่

3.1.1.1 สถาบันทางสังคม

สถาบันทางสังคม ที่เป็นปัจจัยพื้นฐานให้กับอิสลามและชุมชนในยุคนี้ที่สำคัญได้แก่ สถาบันครอบครัวและเครือญาติ สถาบันศาสนา สถาบันการศึกษา สถาบันทางการเมืองการปกครอง และองค์กรชุมชน ดังจะนำมากล่าวโดยสังเขปดังต่อไปนี้

(1) ครอบครัวและเครือญาติ

สถาบันครอบครัวและเครือญาติของชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคนี้ได้พัฒนาการมาสู่ความเข้มแข็ง เป็นปึกแผ่น มีพลังมากขึ้น ในชุมชนหนึ่งๆ มีครอบครัวที่มีบทบาท

สำคัญต่อชุมชนมากขึ้น ซึ่งหมายถึงเป็นครอบครัวที่มีความเป็นผู้นำกว้างขวางทั้งภายในและภายนอกหมู่บ้าน มีผู้นำหน้าถือตามากมาย มีความเป็น “คนนักเลง” เช่น ครอบครัวที่เป็นต้นตระกูล ณ พัทลุง ต้นตระกูลขามบุรี ต้นตระกูลอินบุรี ต้นตระกูลขุนระยา ต้นตระกูลสุลัยมาน เป็นต้น ซึ่งครอบครัวที่เป็นต้นตระกูลต่างๆ เหล่านี้ ได้พัฒนาการมาจากบุคคลหรือครอบครัวที่มีอำนาจหรือบารมี หรือมีศรัทธาบรรดาศักดิ์ในยุคก่อนร้อยปีที่ผ่านมา และได้สะสมคุณงามความดี มีวิสัยทัศน์ ปรารถนาเพื่อนพ้อง และเครือข่ายในระบบอุปถัมภ์ รวมถึงความพร้อมทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และการถือครองทรัพยากรมากกว่าคนอื่นๆ ครอบครัวเหล่านี้จึงกลายเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญที่ทำให้อิสลามและชุมชนได้ดำรงอยู่และพัฒนาการไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาและการเผยแพร่ศาสนา ชุมชนได้อาศัยครอบครัวเหล่านี้เป็นหลักสำคัญของอิสลาม เช่น เป็นแหล่งเรียนอิสลามของเด็กๆ ในหมู่บ้าน เป็นผู้อุปถัมภ์ผู้รู้ทางศาสนาที่เดินทางมาจากถิ่นอื่นให้ได้พักพิงอยู่ในชุมชนเพื่ออบรมสั่งสอนทางศาสนา เป็นผู้ติดต่อหรือสนับสนุนให้เด็กๆ ได้เดินทางไปเรียนศาสนาในสถานที่อื่นๆ ที่มีโรงเรียนในระดับที่สูงขึ้น เป็นต้น ซึ่งชุมชนหนึ่งๆ มักจะมีครอบครัวในลักษณะนี้อย่างน้อยหนึ่งครอบครัว เช่น ชุมชนปากพะยูน มีครอบครัวหะหนับ เป็นศูนย์กลาง ชุมชนเกาะหมี่ มีครอบครัวโต๊ะยี่หมานเป็นศูนย์กลาง เป็นต้น

ระบบเครือญาติ เป็นองค์ประกอบหนึ่งที่ทำให้อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาที่ตั้งมั่นมาแล้วในยุคสมัยก่อนหน้านี้ ได้ดำรงอยู่ ปรับตัว เปลี่ยนแปลง ให้มีความเข้มแข็งมั่นคงสืบต่อไปได้ ระบบเครือญาติแบ่งออกได้ 2 ลักษณะ คือ เครือญาติโดยสายโลหิตและเครือญาติโดยการเกี่ยวดอง ซึ่งเป็นระบบความสัมพันธ์ที่เหมือนกับสังคมไทยในพื้นที่อื่นๆ เช่น เครือญาติโดยสายโลหิตก็จะนับอยู่ในวงเจ็ดชั่วโคตรเป็นหลัก ส่วนโดยการเกี่ยวดองก็จะนับเฉพาะผู้ที่เข้ามาเกี่ยวดอง คือผู้ที่เข้ามาเป็นเขยหรือสะใภ้จะถือว่าเป็นญาติกับตระกูลนั้นๆ ส่วนญาติทั้งสองฝ่ายของผู้ที่เป็นเขยและสะใภ้ ถือว่าเป็น “ดอง” หรือเกี่ยวข้องกันและกัน อายุความสัมพันธ์จะสิ้นสุดลงเมื่อเกิดการหย่าร้างกัน

ระบบเครือญาติเข้ามาเป็นปัจจัยสำคัญในการเสริมสร้างความเข้มแข็ง ความมั่นคง ความเป็นปึกแผ่น และพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในลักษณะของการเสริมสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของผู้คนในชุมชน กล่าว คือ ในชุมชนแต่ละแห่งหรือในท้องถิ่นต่างๆ ในพื้นที่ศึกษา แม้ว่าผู้คนจะนับถือศาสนาต่างกัน แต่กล่าวได้ว่าทุกคนมีความเป็นญาติเกี่ยวข้องกันไม่โดยการเกี่ยวดองก็โดยสายโลหิต ตระกูลหนึ่งๆ จะมีญาติที่นับถือทั้งศาสนาอิสลามและศาสนาพุทธ ซึ่งในยุคนี้ชุมชนให้ความสำคัญต่อระบบเครือญาติสูงมากถือว่าต้องไปมาหาสู่ ช่วยเหลือเกื้อกูลอย่างใกล้ชิด แม้จะต่างศาสนากัน โดยอธิบายว่า ทุกศาสนาต่างก็ประสงค์ให้มนุษย์เป็นคนดีด้วยกันทั้งนั้น ใครจะนับถือศาสนาอะไรจึงไม่ใช่ประเด็นที่จะแตกแยกหรือขัดแย้งในชุมชน

(2) สถาบันทางศาสนา

สถาบันทางศาสนาในพื้นที่ศึกษา ในยุคนี้ เป็นองค์กรที่ต่อเนื่องมาจากยุคก่อน ร้อยปีที่ผ่านมามีทั้งสถาบันของพุทธศาสนา และสถาบันของอิสลาม ถือเป็นองค์ประกอบสำคัญของชุมชน และเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่ขับเคลื่อนอิสลามและชุมชนให้พัฒนาการไป ทั้งในรูปของการผลักดันและการดึงดูด

ในพื้นที่ศึกษาในยุคนี้ ในชุมชนต่างๆ จะมีสถาบันพุทธศาสนาปรากฏอยู่ทั่วไป เช่น ชุมชนเก่าแก่หรือชุมชนโบราณ จะมีวัดประจำชุมชน เช่น วัดพะโก๊ะ วัดท่าเสา วัดตะเบียน (บางแก้ว) วัดบ้านเกิด วัดเขาอ้อ เป็นต้น ซึ่งเป็นวัดที่มีมาก่อนร้อยปีที่ผ่านมามีพระสงฆ์ที่เป็นที่เคารพนับถือของคนทั่วไป พระสงฆ์บางรูปมรณภาพไปนานแล้วแต่ชาวบ้านยังนิยมนิมนต์หรือนับถืออย่างมั่นคง เป็นศูนย์รวมจิตใจชาวพุทธในท้องถิ่น ส่วนในชุมชนบางแห่งมีสำนักสงฆ์ หรืออาจจะเป็นที่พักสงฆ์ อยู่ในหมู่บ้าน เป็นศูนย์รวมกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน สถาบันทางพุทธศาสนาเหล่านี้ เป็นปัจจัยสำคัญในการผลักดันให้อิสลามและชุมชนในสมัยนั้นมีความเข้มแข็ง ในหลายๆ ลักษณะ เช่น เป็นต้นแบบผลักดันให้การสร้างชุมชนมุสลิมที่ไหนเมื่อไหร่ ต้องสร้างมัสยิดขึ้นในชุมชนนั้นๆ ด้วย เพื่อเป็นศูนย์กลางของชุมชน เป็นต้นแบบผลักดันให้เกิดการสร้างกุโบ และสาธารณสถานของชุมชนขึ้นในทำนองเดียวกับที่วัดสร้างขึ้น ที่สำคัญคือวัดหรือสำนักสงฆ์กลายเป็นต้นแบบสำคัญที่ผลักดันให้มุสลิมในชุมชนได้ร่วมมือร่วมใจสร้างสรรคกิจกรรมต่างๆ ในลักษณะคล้ายๆ กับที่ชาวพุทธจัดขึ้น ซึ่งชาวมุสลิมกับชาวพุทธในหลายพื้นที่อาศัยอยู่ในชุมชนเดียวกัน บางแห่งวัดอยู่ใกล้กับมัสยิด

ส่วนสถาบันอิสลามในชุมชน ในยุคนี้ชุมชนมุสลิมหลายแห่งมีมัสยิดอยู่แล้ว รูปแบบของมัสยิดมักจะเป็นเช่นเดียวกับบ้านเรือนหลังใหญ่ๆ เรียกกันในสมัยนี้ว่า “สุเหร่า” มีพื้นที่ใช้สอยกว้างขวาง เป็นศูนย์รวมจิตใจและกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน มัสยิดในลักษณะนี้จะเป็นแรงดึงดูดใจให้ชุมชนอื่นๆ อยากได้ อยากเป็น เป็นต้นแบบให้ชุมชนอื่นๆ เอาอย่างทุกด้าน เมื่อเกิดชุมชนใหม่ขึ้น หรือเมื่อคิดจะสร้างมัสยิด ชุมชนต่างๆ ก็เหมือนกับจำลองมัสยิดเหล่านี้ไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งแบบแผนการมีมัสยิดประจำชุมชน เป็นต้นแบบที่แพร่กระจายไปสู่ชุมชนที่ยังไม่มีให้เกิดความพยายามขึ้น

สถาบันทางศาสนาในยุคสมัยนี้นอกจากเป็นปัจจัยขับเคลื่อนอิสลามและชุมชนด้านกายภาพให้พัฒนาการไปดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังเป็นปัจจัยขับเคลื่อนแบบแผนพฤติกรรมด้านต่างๆ ของชุมชนไปพร้อมๆ กันด้วย กล่าวคือ แบบแผนพฤติกรรมของชาวพุทธได้กลายเป็นแรงผลักดันหรือเป็นแนวเทียบให้ชาวไทยมุสลิมต้องสร้างหรือพัฒนาแบบแผนพฤติกรรมของตนเองขึ้น เช่น การทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ตายโดยการนำสิ่งของมามอบให้กับได้อิหม่ามที่มาประกอบพิธีฝังศพ กลายเป็นแบบแผนที่เล่ากันว่านิยมใช้ขึ้นในสมัยนี้ หรือแบบแผนการบริจาคสิ่งของให้กับมัสยิดเพื่ออุทิศบุญกุศลแก่ญาติที่ล่วงลับไปแล้ว เช่นเดียวกับที่นิยมอยู่ในหมู่ชาวพุทธ เป็นต้น

(3) สถาบันทางการศึกษา

สถาบันการศึกษา ถือว่าเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญประการหนึ่งในการขับเคลื่อนชุมชนให้เกิดพัฒนาการด้านต่างๆ ขึ้นในยุคนี้ สถาบันการศึกษาที่เป็นปัจจัยสำคัญในยุคนี้ได้แก่ โรงเรียนวัด การศึกษาในครัวเรือน และการศึกษาที่มีสัจ

โรงเรียนวัดในยุคนี้เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ของชุมชนที่ต่อเนื่องมาจากสมัยก่อน บางวิชาสอนโดยพระสงฆ์ บางวิชาสอนโดยฆราวาส ส่วนผู้เรียนบางวิชาก็เรียนเฉพาะชาวพุทธ แต่หลายวิชาที่เรียนร่วมกันได้ทั้งชาวพุทธและชาวมุสลิม เรียกกันในสมัยนั้นว่า “เรียนหนังสือ” เด็กๆ ลูกหลานชาวมุสลิมหลายคนได้เข้าอยู่วัดเรียนหนังสือ และมีบางคนเปลี่ยนใจขอบวชเป็นสามเณรและบวชเป็นภิกษุอยู่ครองผ้าเหลืองจนมรณภาพก็มี เช่น พ่อท่านเขียว วัดท่าควาย ตำบลควนขนุน อำเภอเขาชัยสน จังหวัดพัทลุง

การอ่านหนังสือออกและเขียนได้ในยุคนี้มีความสำคัญสูงมาก เพราะมีส่วนที่ทำให้สามารถเข้าไปเกี่ยวข้องกับอำนาจต่างๆ ในทางการเมืองการปกครอง และมีผลโดยตรงต่อความมั่นคงของชุมชน ดังนั้นชาวมุสลิมจึงจำเป็นต้องส่งลูกหลานเข้าเรียนหนังสือแม้ว่าการเรียนหนังสือจะเกิดขึ้นในวัดก็ตาม

การศึกษาในครัวเรือน เป็นการศึกษาเรียนรู้เรื่องต่างๆ ที่ใช้ในการดำรงชีพ โดยทั่วไปจะเรียนรู้โดยการละเล่นในเรื่องนั้นๆ ในวัยเด็ก แล้วค่อยๆ เข้ามามีส่วนในการช่วยเหลือตามวัยและศักยภาพของเด็ก เช่น ช่วยหยิบเครื่องมือเครื่องใช้ ช่วยเก็บรักษา และเริ่มทำจริงๆ บ้างเมื่อวัยและเริ่มทำได้บ้าง จากนั้นจึงค่อยๆ เข้ามารับผิดชอบเป็นความจริงเมื่อมีความรู้ มีทักษะเพียงพอ การเรียนรู้ในลักษณะนี้เกิดขึ้นภายในครอบครัวตนเองเป็นส่วนใหญ่ เว้นแต่บางส่วนที่ต้องเป็นคนรับใช้ในครอบครัวจึงต้องออกไปเรียนรู้ในครอบครัวอื่นๆ ซึ่งเป็นเช่นเดียวกันทั้งชาวพุทธและชาวมุสลิม ผู้ถ่ายทอดคือครอบครัวมักจะอาศัยความรู้เดิมที่เป็นมรดกตกทอดมาในตระกูลมาถ่ายทอดให้กับเด็กๆ ส่วนเด็กๆ จะได้เรียนความรู้ใหม่ๆ หรือไม่ก็ขึ้นอยู่กับครอบครัวของตนๆ ว่าชวนช่วยแสวงหาความรู้ใหม่หรือไม่

การศึกษาในครอบครัวอีกประการหนึ่ง คือ “การเรียนหนังสือ ” ซึ่งเกิดขึ้นในบางกรณี หรือบางครอบครัวที่มีความรู้เรื่องหนังสือเพียงพอจะถ่ายทอดให้เกิดการเรียนรู้ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเรียนอิสลามหรือการศึกษาอิสลาม ในยุคนี้ชุมชนมุสลิมได้อาศัยครอบครัวเป็นปัจจัยสนับสนุนส่งเสริมการศึกษาเล่าเรียนอิสลาม โดยครอบครัวบางแห่งให้การอุปการะครูมาพักอยู่กับครอบครัวเพื่อให้ได้สอนอิสลามแก่เด็กๆ ในชุมชน บางครอบครัวสมาชิกมีความรู้ศาสนาเพียงพอจึงเปิดสอนอิสลามแก่เด็กๆ ด้วย

ผลการเรียนในลักษณะนี้ก่อให้เกิดพัฒนาการที่สำคัญขึ้นแก่อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคนี้ คือ ชุมชนสามารถสรุปหลักการปฏิบัติและการศึกษาศาสนาธรรมจากยุคสมัยที่ผ่านมาว่าอะไรถูกต้องดีแล้ว อะไรไม่ถูกต้องสมควรปรับปรุงพัฒนา แล้วใช้อบรมสั่งสอนเด็กๆ

และเยาวชนสืบต่อมา ทำให้ความเป็น “อิสลาม” ในพื้นที่ศึกษา มีความเป็นระบบระเบียบตามหลักการที่มีมาในพระคัมภีร์อัล-กุรอาน มากยิ่งขึ้น และทำให้ความเป็น “ชุมชนมุสลิม” เริ่มมีอัตลักษณ์แตกต่างไปจากชุมชนอื่นๆ รวมทั้งภาวะการเกาะเกี่ยวพึ่งพาอาศัย ระหว่างชาวไทยมุสลิมด้วยกันทั้งภายในและภายนอกท้องถิ่นมีมากขึ้นด้วย

ผลอีกประการหนึ่งคือผู้คนในชุมชนเริ่มเห็นคุณค่าความสำคัญของการศึกษา ศาสนามากกว่าในยุคก่อน ทำให้เกิดการจัดการศึกษาขึ้นในครอบครัวอย่างเป็นระบบและมีมากขึ้นในชุมชนต่างๆ มีครอบครัวที่มีความรู้เรื่องศาสนาสนใจสอนเด็กและเยาวชนอย่างเป็นกิจลักษณะมากขึ้น มีการรับเด็กที่สนใจเรียนศาสนามาอยู่ประจำที่บ้านของโต๊ะครูที่ทำการสอน มีการทำกระต๊อบหลังเล็กๆ ให้เด็กอยู่อาศัย สอนเด็กตอนเย็น ตอนหัวค่ำ ส่วนกลางวันเด็กๆ จะช่วยงานบ้านงานในไร่นาของโต๊ะครูบ้างตามอัตรภาพ หรือไม่ก็อยู่กับบ้านพยายามศึกษาเล่าเรียนทบทวนสิ่งที่ได้เรียนมา อย่างไรก็ตาม เด็กๆ ที่สนใจยังมีอยู่จำนวนน้อย ครอบครัวที่เปิดรับเด็กให้ไปอยู่เรียนหนังสือก็ยังมีอยู่น้อย มีคนต่างถิ่นที่เดินทางเข้ามาในหมู่บ้าน มาอยู่กับครอบครัวใดครอบครัวหนึ่งในหมู่บ้าน และรับสอนศาสนาแก่เด็กๆ ต่อมาก็ได้แต่งงานหรือไม่กี่ตัดสินใจอยู่ในหมู่บ้านอย่างถาวร จึงกลายเป็นครอบครัวที่รับสอนศาสนาแก่เด็กๆ ประจำหมู่บ้านหรือชุมชน โดยที่ชุมชนได้แบ่งซากาตให้โต๊ะครูและครอบครัวใช้ดำรงชีพ ไม่ต้องประกอบอาชีพอื่นๆ มากนัก เช่น ชุมชนบ้านโตะ ตำบลบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา มีสามีภรรยาเดินทางมาอาศัยอยู่ในหมู่บ้าน และรับสอนศาสนาแก่เด็กๆ ในหมู่บ้าน จนกระทั่งบ้านของสามีภรรยาคู่นั้นกลายเป็นที่เรียนหนังสือของคนในชุมชน ฝ่ายสามีได้เป็นโต๊ะครูของหมู่บ้าน ซึ่งครอบครัวนี้ได้พัฒนามาเป็นโรงเรียนปอเนาะในสมัยต่อมา(ในสมัยโรงเรียนปอเนาะ พ.ศ.2487-2516)

(4) สถาบันทางการเมืองการปกครอง

สถาบันทางการเมืองการปกครอง ซึ่งในยุคนี้มีหน่วยงานหลายหน่วยที่เกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครองและเป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา ได้แก่ระดับ“หมู่บ้าน” ซึ่งมี“ผู้ใหญ่บ้านและคณะผู้ช่วย”เป็นผู้บริหาร ระดับ“ตำบล” มี “ขุน” หรือ “กำนัน” และคณะตำแหน่งต่างๆ เช่น “แพทย์ประจำตำบล” เป็นผู้บริหาร ระดับอำเภอ มี “นายอำเภอ” เป็นผู้บริหาร ระดับ “จังหวัด” มี “ผู้ว่าราชการจังหวัด” เป็นผู้บริหาร ในระดับประเทศมีนายกรัฐมนตรีและคณะรัฐมนตรี เป็นผู้บริหาร

ในยุคนี้ เป็นยุคการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองครั้งสำคัญครั้งหนึ่ง แม้ว่าจะไม่ใช่การเปลี่ยนแปลงหลักการสำคัญแต่มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอำนาจในทางการเมืองการปกครองของประเทศในทุกๆระดับ คือเปลี่ยนแปลงจากการปกครองแบบมณฑล มาเป็นแบบจังหวัด มีการแบ่งอำนาจจากส่วนกลางเป็นส่วนภูมิภาคและส่วนท้องถิ่น แม้ว่าอำนาจที่แบ่งมาจะไม่มากนักแต่ก็มีส่วนสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษามาก กล่าวคือ

สถาบันทางการเมืองการปกครองในทุกๆระดับมีส่วนเสริมสร้างความเข้มแข็ง

ให้กับอิสลามและชุมชน ทั้งนี้เพราะนโยบายของรัฐที่ส่งผ่านลงมาทำให้เกิดสันติสุขในชุมชนสถาบันต่างๆ ทางการเมืองการปกครองในพื้นที่จึงต้องสนองตอบ จะเห็นได้ว่ารัฐได้ส่งผู้ปกครองหรือมอบหมายให้อำนาจแก่ชาวไทยมุสลิมเป็นผู้ปกครองพื้นที่ต่อเนื่องหลายครั้ง เพื่อความอำนาจกับคนท้องถิ่นที่เป็นชาวไทยพุทธ ซึ่งมีนิสัยต่อต้านผู้ปกครอง การที่ได้อำนาจทางการเมืองการปกครองมาทำให้มีโอกาสในการพัฒนาและเข้าไปมีส่วนร่วมในการกำหนดทิศทางของท้องถิ่นได้มากขึ้น และมีส่วนสำคัญที่ดึงดูดให้คนบางกลุ่ม หรือบางคนเข้ารับนับถืออิสลามเพราะอำนาจบารมีของผู้นำในสถาบันเหล่านี้ เช่น เมื่อมีการแต่งงานระหว่างชาวพุทธ กับชาวมุสลิม ชาวพุทธจะต้องรับนับถืออิสลามเพราะอำนาจบารมีในทางการเมืองการปกครองของชาวมุสลิม และถือปฏิบัติสืบต่อมาถึงปัจจุบัน

3.1.1.2 ประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์

ประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดพัฒนาการของอิสลามและชุมชนขึ้นในพื้นที่ศึกษา กล่าวคือในยุคสมัยนี้จำนวนประชากรในท้องถิ่นต่างๆ ในพื้นที่ศึกษามีไม่มาก ในชุมชนหนึ่งๆ มีพื้นที่ว่างเปล่าสามารถจับจองบุกเบิกหักร้างถางพงได้มาก กลุ่มชาติพันธุ์ที่อยู่ในชุมชนนั้นจึงพยายามชักชวนคนอื่นๆ ที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน(ซึ่งมักจะเป็นเครือญาติเดียวกัน)ให้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในชุมชนนั้นๆ ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้เกิดขึ้นมากในชุมชนหัวเขาแดง ชุมชนสะเดา จังหวัดสงขลา และชุมชนปากพะยูน จังหวัดพัทลุง

ประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาในยุคนี้ ส่วนใหญ่ยังคงเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่ปรากฏอยู่ในยุคสมัยดั้งเดิม คือ

- (1) กลุ่มที่มีบรรพบุรุษเป็นคนไทย
- (2) กลุ่มที่มีบรรพบุรุษมาจากมลายูหรือเป็นกลุ่มเชื้อสายมาเลย์
- (3) กลุ่มที่มีบรรพบุรุษมาจากชาวอาหรับเปอร์เซีย
- (4) กลุ่มที่มีบรรพบุรุษมาจากชาวจะวา
- (5) กลุ่มที่มีบรรพบุรุษมาจากเอเชียใต้

กลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ที่เพิ่มเติมชัดเจนในยุคนี้คือ กลุ่มคนที่มีบรรพบุรุษมาจากจีน ซึ่งส่วนหนึ่งอพยพเข้ามาอยู่ในประเทศไทยตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แรกเริ่มคนเหล่านี้เข้ามาอยู่ในสังคมในฐานะกรรมกร คนขายแรงงาน แต่ด้วยความมานะอดสาพยายาม ทำให้เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีสถานภาพและบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจและการเมืองการปกครองในพื้นที่ศึกษามากขึ้น บางคนได้แต่งงานกับคนในท้องถิ่น และได้เข้ารับนับถือศาสนาอิสลามด้วย ในยุคนี้คนจีนเริ่มเข้ามามีส่วนสำคัญต่อพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของอิสลามและชุมชนมากขึ้น เช่น เป็นกำลังสำคัญในการสร้างชุมชนขนาดใหญ่ ซึ่งมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงชุมชนต่างๆ สูงมาก

กรณีการอพยพเข้ามาอยู่อาศัยในชุมชนตามคำชักชวนของญาติหรือกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกันนั้น ในยุคนี้มีทั้งกลุ่มที่มาจากต่างประเทศ และกลุ่มที่อยู่ในประเทศ เช่น กลุ่มเชื้อสายมาเลย์อพยพมาจากปัตตานี เข้ามาอยู่อาศัยที่หัวเขาแดง ชาวมาเลย์มาจากไทรบุรีมาอาศัยอยู่ที่ชุมชนปากพะยูน ชาวมาเลย์จากตรังกานมาอาศัยอยู่ในชุมชนบ้านโตะ อำเภอกาบังใหญ่ เป็นต้น คนเหล่านี้ได้รับการช่วยเหลือจากคนในชุมชนให้ได้อยู่อาศัยทำมาหากินเช่นเดียวกับคนอื่นๆ และมักจะมีหน้าที่ในการอบรมสั่งสอนหลักอิสลามประจำชุมชนด้วย ทำให้คนในชุมชนมีความรู้ความเข้าใจในหลักการอิสลามมากขึ้น

นอกจากนี้ ในยุคนี้ กลุ่มชาวไทยมุสลิมที่มีถิ่นฐานในพื้นที่อื่นๆ นอกบริบททะเลสาบสงขลาและรวมถึงในภาคกลาง ได้เข้ามาเป็นเครือข่ายแลกเปลี่ยนเรียนรู้เรื่องต่างๆ ในชุมชนมากขึ้น หนึ่ง ในยุคสมัยนี้กลุ่มชาติพันธุ์ที่นับถือศาสนาอื่นๆ ได้อพยพเข้ามาอยู่ในพื้นที่มากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในชุมชนเมือง เช่น ข้าราชการที่ไปจากภาคกลาง ไปทำงานต่างพระเนตรพระกรรณอยู่ในพื้นที่ศึกษา ซึ่งเป็นกลุ่มที่มีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาและการเปลี่ยนแปลงของอิสลามและชุมชนอย่างมากด้วย เช่น การออก พรบ.การศึกษา การกำหนดระเบียบที่เกี่ยวข้องกับศาสนา การเปลี่ยนแปลงลักษณะการปกครองท้องถิ่น การสร้างโครงสร้างพื้นฐาน เช่น การตัดถนนหนทาง เป็นต้น

กลุ่มชาติพันธุ์ที่เข้ามาอยู่ในชุมชนต่างๆ ในพื้นที่ศึกษา ได้นำเอาประสบการณ์ทางศาสนาและประสบการณ์ด้านอื่นๆ เข้ามาด้วย จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้อิสลามและชุมชนได้พัฒนาการไป เช่น เกิดเครือข่ายในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ทางอิสลาม เกิดความสะดวกสบาย ทำให้ชุมชนมีภูมิปัญญาในการดำเนินงานด้านต่างๆ ในการดำรงชีพ เช่น ชาวเกาะหมากได้เรียนรู้เรื่อง “การทำและการใช้โบละดักกุ้งปลาในทะเล” จากเครือญาติที่มาจากปัตตานี มาอาศัยอยู่กับเครือญาติในชุมชน เป็นต้น

3.1.1.3 ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม

ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมในพื้นที่ศึกษาในยุคสมัยนี้ แม้จะสูญเสียและสิ้นเปลืองไปมากแล้วในยุคดั้งเดิมที่ผ่านมา แต่ก็ยังเพียงพอต่อความต้องการของชุมชนในพื้นที่ศึกษา ยังเป็นปัจจัยสำคัญในการเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาการของอิสลามและชุมชนด้านต่างๆ ในพื้นที่ศึกษาด้วย โดยแบ่งทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมของพื้นที่ศึกษาในยุคนี้ออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

(1) *บริเวณที่มีการใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้น* ได้แก่ บริเวณชุมชนที่มีประชากรอยู่อาศัยหนาแน่นและเป็นศูนย์กลางความเจริญต่างๆ โดยรอบบริเวณทะเลสาบสงขลา เช่น ชุมชนหัวเขาแดง ชุมชนเมืองสงขลา ชุมชนเมืองพัทลุง ชุมชนปากพะยูน ประชากรที่อาศัยอยู่บริเวณนี้เรียกตัวเองว่า “โหมเล” ซึ่งนอกจากมีความหมายโดยตรงว่าอาศัยอยู่ใกล้ทะเลแล้ว ยังมีความหมายโดยอ้อมว่าเป็นผู้ที่อยู่ในที่เจริญแล้วด้วย ทรัพยากรที่สำคัญของคนบริเวณนี้ คือสิ่งที่เกี่ยวข้องกับทะเล

และประชากรส่วนมากที่ทำมาหากินในทะเลได้แก่ชาวมุสลิม ทรัพยากรและสภาพแวดล้อมในทะเลจึงเป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคสมัยนี้

(2) **บริเวณที่มีการใช้ทรัพยากรอย่างเบาบาง** ได้แก่ บริเวณชุมชนที่มีประชากรอยู่อาศัยเบาบาง และมีความยากลำบากในการเข้าถึง ยังเป็นถิ่นทุรกันดาร แต่เป็นแหล่งที่มีทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมอุดมสมบูรณ์ และยังมีเจ้าของ เช่น บริเวณตลอดแนวเทือกเขาบรรทัด ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอสะเตาะ บางส่วนของอำเภอหาดใหญ่ อำเภอรัตภูมิ อำเภอป่าบอน อำเภอตะโหมด อำเภอชะรัด อำเภอสรีบรรพต เป็นต้น มีที่ดินรกร้างว่างเปล่า มีป่าไม้ มีสัตว์ป่า ของป่ามากมาย ผู้คนที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้มักถูกเรียกว่า “โหมหนือ” ซึ่งนอกจากจะมีความหมายว่าอยู่ในบริเวณตอนบนหรือต้นน้ำของทะเลสาบแล้ว ยังมีความหมายว่าเป็นผู้ด้อยความเจริญอีกด้วย บริเวณนี้ ทรัพยากรและสภาพแวดล้อมบริเวณนี้จึงเป็นที่ดึงดูด เป็นแหล่งรองรับการขยายตัวของอิสลามและชุมชนที่อยู่บริเวณใกล้ชิดทะเลสาบที่สำคัญ

ในยุคสมัยนี้รัฐได้ปรับเปลี่ยนกฎเกณฑ์เพื่อหนุนเสริมให้มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมอย่างเป็นระบบมากขึ้น เช่น (1) **มีการส่งเสริมการนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ประโยชน์** โดยการให้สัมปทาน เช่น ให้สัมปทานรังนกที่เกาะสี่เกาะห้า ให้สัมปทานการเก็บไข่เต่าที่หาดไข่เต่า ฝั่งตะวันตกของทะเลสาบ (2) **มีการส่งเสริมให้มีการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติอย่างเป็นระบบและเข้มงวดขึ้น** เช่น เมื่อให้สัมปทานการเก็บไข่เต่าแล้ว มีการออกกฎเกณฑ์ให้ผู้ถือสัมปทานต้องปฏิบัติตาม เช่น ทุกฤดูกาลเก็บไข่เต่าต้องสงวนไข่เต่ารุ่นสุดท้ายไว้ให้ออกลูก โดยกำหนดเขตพื้นที่ให้เต่าวางไข่รุ่นสุดท้ายแล้วห้ามคนเข้ารบกวน หรือในกรณีของการเก็บรังนกก็เช่นเดียวกัน ต้องปล่อยให้รังนกวางไข่ออกลูกในรังรุ่นหนึ่ง ห้ามเก็บรังนกไปขาย ซึ่งสิ่งเหล่านี้คือพัฒนาการที่เกิดขึ้นในยุคสมัยการศึกษาในครอบครัว ระหว่างปี พ.ศ.2442-2487 (3) **มีการพัฒนากลไกและเครื่องมือเครื่องใช้ในการเข้าถึงทรัพยากรให้มีประสิทธิภาพขึ้น** เช่น การจัดให้มีผู้ควบคุม ตรวจสอบการดำเนินงานในสัมปทานนั้นๆ ให้เป็นไปตามข้อตกลง

3.1.1.4 วัฒนธรรมพื้นบ้าน

วัฒนธรรมพื้นบ้านเป็นปัจจัยพื้นฐานทำให้อิสลามและชุมชนได้พัฒนาการเจริญงอกงามมั่นคงสืบมาถึงยุคสมัยปัจจุบัน ซึ่งโดยทั่วไปวัฒนธรรมพื้นบ้านในยุคนี้เป็นมรดกตกทอดจากยุคก่อนๆ ได้แก่ (1) ภูมิปัญญาพื้นบ้าน (2) แบบแผนพฤติกรรมพื้นบ้าน (3) ภาษาพื้นบ้าน (4) ประเพณีและพิธีกรรมพื้นบ้าน (5) จารีต กฎเกณฑ์ โครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรม (6) เครื่องมือเครื่องใช้พื้นบ้าน ดังจะกล่าวถึงโดยสังเขป ดังนี้

(1) **ภูมิปัญญา** เป็นปัจจัยพื้นฐานประการหนึ่งที่ทำให้อิสลามและชุมชนรวมทั้งศาสนิกอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษาพัฒนาการมาสู่ปัจจุบัน โดยอาศัยภูมิปัญญาพื้นบ้านที่เป็นมรดกตกทอดมาแต่โบราณเป็นเครื่องมือเข้าถึงสิ่งต่างๆ ในการดำรงชีพในวิถีชีวิต ทั้งส่วนที่เป็นรูปธรรม

และนามธรรม เช่น ภูมิปัญญาในการทำมาหากิน เป็นต้นว่าความรู้เรื่องการทำนา(ทำนาดำ ทำนาหว่าน ทำนาหว่าน ทำนาเซ้า ฯลฯ) ทำสวน(สวนยาง สวนหมาก สวนพรว้า สวนเรียน สวนพูล ฯลฯ) ทำไร่(ปลูกข้าว) ทำการประมง(ดักโละ ดักไซ ดักล่อน ทอดแห ผูกแห ฯลฯ) ฯลฯ ภูมิปัญญาในการรักษาโรคภัยไข้เจ็บ เป็นต้นว่าความรู้เรื่องยาสมุนไพร ความรู้เรื่องรักษาเอ็นและกระดูก เรื่องรักษาพิษจากสัตว์ ฯลฯ ภูมิปัญญาในเรื่องโภชนาการ เป็นต้นว่า การปรุงอาหารคาวหวาน การถนอมอาหาร การแปรรูปอาหาร ฯลฯ ภูมิปัญญาในเรื่องการอยู่อาศัยและตั้งถิ่นฐาน เป็นต้นว่า ความรู้เรื่องสร้างบ้านเรือน ความรู้เรื่องการใช้ประโยชน์จากไม้ ความรู้เรื่องภูมิทัศน์ในการตั้งถิ่นฐาน ความรู้เรื่องการศึกษาของธรรมชาติกับมนุษย์ ฯลฯ ภูมิปัญญาเหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้อิสลามและชุมชน(รวมถึงประชากรกลุ่มอื่นๆ)ในพื้นที่ศึกษาได้พัฒนาการไป โดยการอาศัยภูมิปัญญาเหล่านี้เป็นพื้นฐานในการดำรงวิถีชีวิต ภูมิปัญญาส่วนใดที่ยังสามารถรับใช้ได้ก็ไม่ต้องปรับปรุงแก้ไข ส่วนใดที่ล้าหลังก็ปรับปรุงพัฒนาในทันสมัย โดยบางอย่างได้พัฒนาปรับปรุงขึ้นในพื้นที่ แต่บางเรื่องบางอย่างก็รับภูมิปัญญาจากสังคมอื่นๆ เข้ามา ซึ่งในยุคนี้ภูมิปัญญาจากภาคกลางหรือจากส่วนกลางได้เข้ามามีอิทธิพลต่อพื้นที่มาก นอกจากนี้ยังมีภูมิปัญญาจากต่างประเทศที่ผู้อพยพเข้ามาอยู่ในพื้นที่ได้นำเข้ามาเผยแพร่ เช่น เรื่องการขุดแร่ การใช้เครื่องทุ่นแรงในการแปรรูปไม้ เป็นต้น ซึ่งภูมิปัญญาเหล่านี้เข้ามาเป็นทางเลือกแก่อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาให้สามารถดำรงอยู่ได้อย่างเข้มแข็งมากขึ้น

(2) **แบบแผนพฤติกรรม** ได้แก่ แบบแผนการแสดงออกทางพฤติกรรมทางกาย ทางวาจาและทางจิตใจ ซึ่งในยุคนี้แบบแผนพฤติกรรมทางกายที่สำคัญๆ ได้แก่ **แบบแผนการทำมาหากิน** เช่น **แบบแผนการทำนา** คือ ทำนาปี ทำน่าน้ำฝน ทำนาหว่านแห้ง ทำนาดำ ปลูกข้าวเจ้า ทำนาเพื่อบริโภคในครัวเรือน ใช้แรงงานคนและสัตว์ ใช้ปุ๋ยมูลค่างควาบำรุงข้าวกล้า ใช้คาถาเมตตาจิตป้องกันและกำจัดศัตรูข้าว ใช้การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบลงแขก(นาวาน นาออกปาก)มาทำงานในไร่นา เป็นต้น **แบบแผนการทำไร่** คือ หักร้างถางป่าทำไร่ ทำไร่ปลูกข้าว ข้าวไร่เป็นข้าวเบา ปลูกพืชล้มลุกอื่นๆ และพืชยืนต้นแซมในไร่ข้าว ไร่แปลงหนึ่งๆ จะปลูกข้าวอยู่ประมาณ 3 – 5 ปี หากไร่นั้นอยู่ในพื้นที่สูงจึงเลิกปลูกข้าวแล้วบำรุงรักษาพืชยืนต้นอื่นๆ ที่ปลูกไว้ซึ่งเริ่มให้ผลบ้างแล้ว แต่หากไร่นั้นอยู่ในที่ราบก็จะปรับปรุงที่ไร่ให้เป็นที่ทำนาปลูกข้าวต่อไป เป็นต้น **แบบแผนการทำประมง** คือ หาปลาโดยใช้เครื่องมือพื้นบ้าน เช่น แห ไซ ล่อน โปละ จับเฉพาะกึ่งปลาตัวใหญ่นิยมขายมาทำเป็นปลาแห้ง หรือกุ้งแห้งหรือต้มกับน้ำผึ้งแล้วจึงเอาไปแลกเปลี่ยนซื้อขาย เช่น คนเกาะหมากแจวเรือไปในทะเลสาบมุ้งหน้าไปทางหัวไทร นครศรีธรรมราช ขณะเดินทางก็หากุ้งปลาแล้วทำเป็นปลาแห้ง ปลาร้าตากไปในเรือ เมื่อไปถึงหัวไทรจึงเอาปลาเหล่านั้นแล่ข้าวและสิ่งของอื่นๆ แล้วแจวเรือกลับบ้าน ได้ข้าวมากินช่วงเวลาหนึ่ง เป็นต้น

แบบแผนทางวาจา หมายถึงแบบแผนการใช้ภาษา การสื่อสาร การติดต่อสนทนา ซึ่งเล่ากันว่าในยุคนี้แบบแผนทางวาจาที่ใช้อยู่ทั่วไปหรือเป็นที่นิยมใช้โดยทั่วไป เช่น แบบแผนการใช้ภาษาในชีวิตประจำวันนิยมใช้ภาษาถิ่นภาคใต้เป็นหลัก เช่น การพูดกับพระสงฆ์ สรรพนามเรียกพระภิกษุที่บวชใหม่ – 3 พรรษา (โดยประมาณ) ว่า “ตัน” ถ้ามีพรรษาสูงกว่านั้นแต่ไม่เกิน 10 พรรษา จะเรียกว่า “หลวง” แต่ถ้าเกินกว่านั้น จะเรียกว่า “ท่าน” และถ้าบวชอยู่นานจนมีอายุพรรษามากหรือแก่แล้ว จะเรียกว่า “พ่อท่าน” ส่วนภิกษุที่บวชภายหลังจะเรียกว่า “พ่อหลวง” ในขณะที่แบบแผนการใช้สรรพนามที่ใช้แทนตัวเองโดยทั่วไปจะใช้คำว่า “กู” (กู) กับทุกๆ คนไม่ว่า เด็กหรือผู้ใหญ่ นอกจากนั้นคำว่า “อ้าย” “อี” “หมึง” ก็ใช้ได้ทั่วไป ไม่ถือว่า ไม่สุภาพ ส่วนแบบแผนการใช้ภาษาในการติดต่อกับทางราชการ เนื่องจากยุคนี้ผู้ปกครองไปจากภาคกลาง ผู้มาติดต่อจึงต้องใช้ภาษากลาง จึงกลายเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมา ลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งคือ แบบแผนการสื่อสาร การสนทนา การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ซึ่งจะเป็นไปตามลำดับอาวุโสของคู่การสื่อสาร หรือคู่สนทนา หรือคู่การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ เช่น ระหว่างเด็กกับผู้ใหญ่ เด็กๆ มักจะเป็นฝ่ายรับสารมากกว่าการสื่อสาร แสดงความคิดเห็น ระหว่างผู้หญิงกับผู้ชายที่อยู่ในบริบทหรือวัยเดียวกัน ผู้หญิงมักจะเป็นผู้รับสารมากกว่าการสื่อสารแสดงความคิดเห็น เป็นต้น เหล่านี้เป็นแบบแผนทางวาจาที่ถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด ใครล่วงเกินถือว่าผิดแบบแผน จะถูกสังคมตำหนิหรือบางครั้งลงโทษที่ค่อนข้างรุนแรง แบบแผนทางวาจาเหล่านี้ คือปัจจัยพื้นฐานประการหนึ่งที่ทำให้อิสลามและชุมชนได้พัฒนาการมาสู่เอกลักษณ์ของตนเอง

แบบแผนทางจิตใจ คือแบบแผนการคิด ความรู้สึกนึกคิด ทักษะคติ การให้ความหมาย การตัดสินใจ เป็นต้น เช่น แบบแผนการคิด คนในยุคนี้โดยพื้นเดิมคิดว่าตนเองและสรรพสิ่งล้วนแต่เป็นเพื่อนทุกข์เกิดแก่เจ็บตายด้วยกันทั้งหมดทั้งสิ้น คิดว่าเรากับสรรพสิ่งมีความเสมอภาค ปฏิบัติการต่างๆ ที่มนุษย์ทำกับสรรพสิ่งจึงเป็นไปอย่างเกื้อกูลให้ต่างฝ่ายต่างอยู่ร่วมกันได้ คนก็ต้องอาศัยธรรมชาติ ธรรมชาติก็ต้องอาศัยคน เป็นต้น แบบแผนความรู้สึกนึกคิด เช่น รู้สึกชื่นชมกับคนที่มีความจริงใจ เผยเปิดเผยตรงไปตรงมา ยอมรับคนที่มีความเป็นนักเลง เป็นต้น แบบแผนทักษะคติ เช่น เห็นดีเห็นงามกับคนที่มีคุณธรรม นิยมชมชอบผู้กล้า เป็นต้น แบบแผนการตัดสินใจ เช่น ผู้ชายจะเป็นผู้นำในการตัดสินใจเรื่องสำคัญๆ นอกบ้าน ส่วนผู้หญิงจะเป็นใหญ่ ตัดสินใจเรื่องต่างๆ ในบ้าน เป็นต้น แบบแผนทางความเชื่อ เชื้อในอำนาจเหนือธรรมชาติ โดยเชื่อว่าสรรพสิ่งล้วนมีอำนาจเหนือธรรมชาติ และอำนาจเหล่านั้นจะมาจากสิ่งที่มีมนุษย์ไม่สามารถสัมผัสได้ด้วยประสาทสัมผัสธรรมดา เป็นต้น

ในยุคนี้แบบแผนเหล่านี้เป็นปัจจัยพื้นฐานของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา เพราะว่าแบบแผนเหล่านี้ คือ เครื่องมือสำคัญในการปลูกฝังหลักการอิสลามที่ลุ่มลึกและกว้างขวางลงสู่ชุมชน เป็นต้นว่า การต่อขอแบบแผนทางการคิดในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติจากหลักเดิมที่ว่า “สรรพสิ่งทั้งมวลล้วนเท่าเทียมกัน” ให้เห็นว่าในความเท่าเทียมกันนั้นเป็นไป

ตามพระประสงค์ของอัลลอฮ์ นั่นคือ บนความเท่าเทียมกันนั้นมีพระอัลลอฮ์เป็นผู้กำหนด ซึ่งเชื่อมต่อกับพื้นฐานเดิมที่เชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติอยู่แล้ว ทำให้พัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคนี้พัฒนาการมั่นคงมากขึ้น และขยายตัวจากเดิมมากขึ้น

(3) **ภาษา** ซึ่งหมายถึงภาษาไทยถิ่นปักษ์ใต้ที่ใช้ในชีวิตประจำวันของประชากรในพื้นที่ศึกษาทั้งชาวไทยพุทธและชาวไทยมุสลิมเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญยิ่งประการหนึ่งในการขับเคลื่อนอิสลามและชุมชนให้พัฒนาการไปในยุคสมัยนี้ กล่าวคือการที่ประชากรทั้งชาวไทยมุสลิมและชาวไทยศาสนิกชนอื่นๆ พูดภาษาเดียวกัน ทำให้การสื่อสารเพื่อสื่อความหมายสิ่งต่างๆ ได้อย่างตรงไปตรงมา ชุมชนสามารถเข้าใจเรื่องต่างๆ ไปในทิศทางเดียวกัน เมื่อมีคนนอกเข้ามา เขาก็ต้องใช้ภาษาของชุมชนเป็นหลักในการติดต่อ จึงเป็นการเพิ่มโอกาสให้ชุมชนมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ได้อย่างกว้างขวางมากขึ้น ภาษาพื้นบ้านจึงเป็นปัจจัยประการหนึ่งที่ขับเคลื่อนให้ชุมชนมีพัฒนาการสร้างสรรค์อัตลักษณ์ของตนเองในเป็นเช่นปัจจุบัน กลุ่มคนที่พูดภาษาอื่นๆ ที่อพยพเข้ามาอยู่ในที่สุดท้ายก็ต้องเปลี่ยนมาพูดภาษาถิ่นของชุมชน เช่น ที่บ้านท่าช้าง จังหวัดพัทลุง มีชาวไทยมุสลิมที่พูดภาษายาวี(มาเลย์ถิ่น)อพยพมาจากปัตตานี เข้ามาอยู่ในสมัยนี้ แรกเริ่มใช้ภาษายาวีอยู่ในชุมชน แต่ปัจจุบันคนในชุมชนพูดภาษายาวีได้น้อยมากแล้ว

(4) **ประเพณีพิธีกรรม** ซึ่งหมายถึงประเพณีและพิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับชีวิต การเกิด การตาย การแต่งงาน การทำมาหากิน เป็นต้น ที่เกิดขึ้นเป็นมรดกตกทอดมาในพื้นที่ศึกษาแต่โบราณ ซึ่งประเพณีและพิธีกรรมพื้นบ้านที่สำคัญๆ ในยุคสมัยนี้ เช่น พิธีกรรมเกี่ยวกับการเกิด งานศพ การเข้าสู่นิคม การฉีกะฮ์ การแต่งงาน ส่วนพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำมาหากิน เช่น พิธีกรรมเกี่ยวกับการเพาะปลูก เป็นต้นว่าการแรกไถนา แรกเก็บเกี่ยว แรกปักดำ แรกกินข้าวใหม่ การขับไล่ศัตรูข้าว นอกจากนี้ยังมีพิธีกรรมที่เกี่ยวกับชาวไทยพุทธโดยเฉพาะ เช่น วันว่าง วันเดือนสิบ วันเข้าพรรษา ออกพรรษา งานลากพระ เป็นต้น ประเพณีและพิธีกรรมเหล่านี้มีส่วนสำคัญที่ทำให้อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาได้พัฒนาอัตลักษณ์ของตนเองให้มีความชัดเจนขึ้น กล่าวคือ ประเพณีบางอย่างสามารถไปร่วมช่วยเหลือเกื้อกูลกันได้ ทั้งชาวไทยพุทธและชาวไทยมุสลิม เช่น งานแต่งงาน เพราะในสมัยนี้งานแต่งงานในพื้นที่ศึกษาไม่ว่ามีนิกายพระสงฆ์มาร่วมงาน เพราะถือว่าเป็นงานชาวบ้าน เป็นเรื่องของชาวบ้าน เพราะฉะนั้นจึงไม่เกี่ยวข้องกับศาสนาแต่อย่างใด ชาวพุทธและชาวมุสลิมสามารถช่วยงานกันได้ หรือกรณีงานเดือนห้าหรือเดือนเมษายน ซึ่งถือเป็นงานชุมชนที่มีมาแต่โบราณ ชาวไทยมุสลิมก็สามารถมาเที่ยวสนุกสนานได้ ประเพณีและพิธีกรรมหลายอย่างดังกล่าวข้างต้น ในยุคสมัยนี้ จึงยังคงเปิดโอกาสให้คนในชุมชนมีส่วนร่วมได้กว้างขวางทั้งชาวไทยพุทธและชาวไทยมุสลิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งพิธีกรรมเกี่ยวกับการเพาะปลูก ในยุคสมัยนี้คนมุสลิมมีความเชี่ยวชาญในเรื่องพิธีกรรมเพื่อการเพาะปลูกและการทำมาหากิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคาถาของชาวไทยมุสลิม เป็นที่เชื่อกันว่ามีความขลังมาก

(5) **จารีต กฎเกณฑ์ โครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรม** หมายถึงสิ่งที่เป็น กติกา กฎเกณฑ์ ข้อกำหนด กรอบความคิด ตำแหน่ง บทบาทหน้าที่ ที่เป็นไปตามข้อตกลงของ สังคม เพื่อให้กลไกทางสังคมและวัฒนธรรมได้ถือปฏิบัติ เป็นต้นว่า กฎเกณฑ์ในการแต่งงาน กฎ เกณฑ์ความสัมพันธ์ทางสังคม โครงสร้างของสถาบันทางสังคม โครงสร้างของโลกและจักรวาล โลกทัศน์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งโครงสร้างทางความเชื่อเกี่ยวกับโลกนี้ โลกหน้า และโลกที่ผ่านมา เป็นต้นว่าเรื่องเทวดา เรื่องเทพเจ้า และตำนานเรื่องราวของสิ่งเหล่านี้ เป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการ ของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา ใน 2 ลักษณะ คือ

- (1) มีช่องว่างระหว่างข้ออธิบายของความเชื่อ จารีต กฎเกณฑ์ โครงสร้าง ทางสังคมและวัฒนธรรมที่อธิบายได้ยากและมีความซับซ้อนเกิน ความเข้าใจ แต่อิสลามอธิบายสิ่งเหล่านี้ได้และชัดเจนกว่า จึงทำให้ อิสลามกลายเป็นทางเลือกของสังคมมากขึ้น
- (2) จารีต กฎเกณฑ์ โครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมหลายอย่างมี ลักษณะหลวมๆ ยืดหยุ่น ไม่ได้บังคับ หรือลงโทษอย่างเด็ดขาด และ เปิดกว้างให้เกิดสิ่งใหม่หรือมีสิ่งใหม่ เข้ามาอยู่ร่วมกันได้อย่างลงตัว ลักษณะทั้งสองประการนี้ก่อให้ผลการเผยแพร่อิสลามในพื้นที่ศึกษาเป็น ไปอย่างอิสระภาพ ไม่มีกระบวนการต่อต้าน หรือกีดกัน ทำให้เกิดการผสมผสานทางสังคมและวัฒนธรรมขึ้นทั่วไป โดยอิสลามจะเน้นการเข้าถึงหลักการสำคัญๆ แล้วค่อยๆ พัฒนาการสู่รายละเอียด อื่นๆ ในยุคต่อมา

(6) **เทคโนโลยี** หมายถึงเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ที่ใช้ในวิถีชีวิต เป็นต้นว่า เครื่องมือในการทำมาหากิน ทำไร่ ทำนา ทำการประมง เครื่องมือในการก่อสร้าง เครื่องมือในการ ป้องกันรักษาโรคภัยไข้เจ็บ ฯลฯ ซึ่งเป็นมรดกตกทอดมาจากโบราณ เครื่องมือเหล่านี้เป็นปัจจัยพื้น ฐานให้มุสลิมในพื้นที่ได้พัฒนาการจนสามารถพึ่งตนเองได้ และก่อให้เกิดพลังในการขับเคลื่อนอิส ลามและชุมชนให้พัฒนาการสู่ยุคสมัยต่อมา

3.1.1.5 คัมภีร์อัลกุรอาน

คัมภีร์อัลกุรอาน เป็นปัจจัยพื้นฐานของอิสลามและชุมชน เพราะเป็นเนื้อหา สารหรือตัวตนของอิสลามและชุมชนที่เป็นอัตลักษณ์แตกต่างๆ ไปจากคนกลุ่มอื่นๆ ในพื้นที่ ศึกษา คัมภีร์อัลกุรอาน เป็นคัมภีร์ที่พระเจ้าทรงพระราชทานผ่านศาสดามุฮัมมัด(ซ.ล.) เมื่อ 1400 ปีที่ผ่านมาแล้ว มีโองการทั้งหมดอยู่ 6,666 โองการ แบ่งออกเป็น 114 บท และ 30 ส่วน อัลกุรอาน เป็นธรรมนูญสูงสุด ความประพฤติอันถูกต้องจะต้องสืบหรือปรับเข้าหาอัลกุรอานได้ กฎหมายอิส ลามต้องยึดถืออัลกุรอานเป็นหลัก กฎหมายจะออกแย้งกับอัลกุรอานไม่ได้ มุสลิมทั้งโลกจะอ่าน อัลกุรอานในพิธีละหมาดในวาระอันต้องการความดีและอ่านเพื่อนำความหมายมาปฏิบัติ อัลกุ

อาณาจักรจะประกอบด้วยหลักการด้านศาสนจักร ซึ่งประกอบด้วย หลักความเชื่อ หลักปฏิบัติ และหลักศีลธรรมจริยธรรม(ประกาศ ณ เมืองมักกะฮ์) ด้านอาณาจักรประกอบด้วยหลักการทางการเมือง หลักการทางเศรษฐกิจ และหลักการอื่นๆ (ประกาศ ณ เมืองมะดีนะห์)

ในยุคนี้ คัมภีร์อัลกุรอานที่เป็นเล่มหนังสือหรือตัวดำราในพื้นที่ศึกษาเป็นสิ่งที่หาได้ยากยิ่งนัก เล่ากันว่าหะยีหมาน บ้านหาน อำเภอนาดใหญ่ ต้องไปขอยืมต้นฉบับที่คัดลอกมาอีกครั้งหนึ่งจากมาเลย์เซีย แล้วนำมาคัดลอกไว้สอนลูกหลานในชุมชน เมื่อคัดลอกเสร็จแล้วจึงส่งต้นฉบับนั้นคืนไป

ในยุคการศึกษาในครอบครัวนี้ ภูมิปัญญาจากคัมภีร์อัลกุรอาน (หมายถึงวิธีคิด หรือความคิด ความรู้ ความเชื่อ ค่านิยม ความเห็น) ได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญที่ร้อยรัดความเป็นอิสลามและชุมชนให้มีความเข้มแข็งมั่นคง ชุมชนชาวไทยมุสลิมสามารถสร้างสรรค์วัฒนธรรมประเพณีของตนเองขึ้นมาได้แล้ว เช่น *วิธีคิดหรือความคิด* เล่ากันว่าในสมัยนี้เริ่มมีการสั่งสอนให้คิดพึ่งพระเจ้าอย่างเดียว ไม่มีสิ่งอื่นใดนอกเหนือจากพระเจ้า ลักษณะการคิดจึงเริ่มรวมตัวเป็นหนึ่งเดียว มีพระเจ้าเท่านั้นที่อยู่เหนือสิ่งอื่นใด พระเจ้าอยู่เหนือสรรพสิ่งทั้งปวง *ความรู้* ในสมัยนี้ชาวไทยมุสลิมในชุมชนเริ่มมีการนำเอาความรู้จากพระคัมภีร์อัลกุรอานมาใช้แทนที่ความรู้ดั้งเดิมอื่นๆ ที่มีมาแต่เดิมมากขึ้น เช่น การอธิบายโลกและสรรพสิ่งในโลก เล่ากันว่ามีการต่อยอดนิทานพื้นบ้านหรือเรื่องเล่าพื้นบ้านที่มีมาแต่เดิมให้จบลงที่อำนาจของพระเจ้า นิทานเรื่องเดียวกันจึงเริ่มแตกต่างกันระหว่างสำนวนของชาวไทยพุทธกับของชาวไทยมุสลิม *ความเชื่อ* ไม่เชื่อไปหมดทุกอย่างเหมือนในอดีต มีการคัดสรรความเชื่อพื้นบ้านเดิมออกไปหลายอย่าง เช่น ความเชื่อเรื่องเจ้าที่ไร่นาป่าเขา ในยุคดั้งเดิมชาวไทยมุสลิมยังมีการเช่นไหว้เจ้าที่ต่างๆ เช่นเดียวกับชาวไทยพุทธ แต่มาถึงยุคนี้เหลือเพียงความเชื่อสำคัญๆ ที่สืบทอดได้ยากเท่านั้น เช่น ความเชื่อเรื่องแม่โพสพ ยังคงมีการนับถือแม่โพสพอยู่เหมือนเดิม แต่พิธีกรรมเกี่ยวกับแม่โพสพก็ลดน้อยถอยลง เริ่มเน้นความเชื่อในพระเจ้าเป็นสำคัญ..... *ค่านิยม* พัฒนาการที่สำคัญของเรื่องค่านิยมในยุคนี้คือเริ่มสร้างค่านิยมของชุมชนบนพื้นฐานของวัฒนธรรมอิสลามขึ้นในท้องถิ่น เช่น ค่านิยมในการแต่งงาน เน้นการแต่งงานในกลุ่มให้มีคุณค่าความสำคัญมากขึ้น สร้างเงื่อนไขและแรงจูงใจให้คนในชุมชนให้ความสำคัญกับความเป็นมุสลิม หรือส่วนรวม มากกว่าส่วนตัว ความเห็นหรือทัศนคติ ในยุคนี้เริ่มปูพื้นฐานให้ชาวไทยมุสลิมในชุมชนต่างๆ เห็นดี เห็นงาม เห็นด้วย กับเรื่องต่างๆ ที่เป็นไปตามหลักคำสอนในพระคัมภีร์อัลกุรอาน วางเฉยกับสิ่งที่แตกต่างแต่ไม่ทำให้เกิดผลเสียหายน และหลีกเลี่ยงหรือดำเนินสิ่งที่แตกต่างที่ทำให้เกิดผลเสียหายน นอกจากนี้ ชาวไทยมุสลิมในชุมชนต่างๆ ได้พัฒนาความสามารถความฉลาดไหวพริบที่จะนำมาใช้ปรับเปลี่ยนวิธีการและเทคโนโลยีเพื่อให้การดำรงชีพดีขึ้นหรือตั้งอยู่ได้ เช่น เริ่มปรับเปลี่ยนเครื่องมือในการทำมาหากินในทะเลให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น สร้างรูปแบบการแสดงออกทางพฤติกรรมที่เป็นอัตลักษณ์ของชุมชนให้ชัดเจนขึ้น เช่น ภาษาพูด คำว่า มึง

และคำว่า ญ สามารถใช้ได้ทั่วไป ไม่จำกัดเพศ วัย และไม่ถือว่าเป็นคำไม่สุภาพ ขณะที่ชุมชนอื่นๆ ได้เปลี่ยนแปลงไปตามอิทธิพลวัฒนธรรมอื่นไปแล้ว เป็นต้น

3.1.2 เจื่อนไขที่ส่งเสริมพัฒนาการของอิสลามและชุมชน

เจื่อนไขส่งเสริมพัฒนาการของอิสลามและชุมชน ในที่นี้หมายถึงสิ่งที่เข้ามาเป็นบริบทหรือเป็นพลังผลักดันหรือดึงดูดให้อิสลามและชุมชนได้พัฒนาการไปตามกลางปัจจัยพื้นฐานที่มีอยู่ดังกล่าวไว้ในข้อ 3.1.1 ซึ่งจากการศึกษาพบว่า เจื่อนไขสำคัญที่ทำให้อิสลามและชุมชนพัฒนาการไปในยุคนี้ที่สำคัญๆ เป็นต้นว่า (1) อุดมการณ์อิสลาม (2) อำนาจบารมีของผู้นำ (3) สำนักในความเป็นไทยและความสัมพันธ์ทางสังคม (4) อุดมการณ์ศาสนาสากล (5) ความสัมพันธ์ทางสังคมในระบบเครือญาติ (6) ความมีน้ำใจหือเป็นคนใจกว้าง (7) สำนักในความเป็นคนไทย (8) การประกอบอาชีพ ดังนี้

(1) อุดมการณ์อิสลาม

อุดมการณ์อิสลาม หมายถึงโลกทัศน์ ค่านิยม ความเชื่อของอิสลามได้เข้ามาขับเคลื่อนอิสลามและชุมชนให้พัฒนาการจากยุคก่อนในหลายๆ ลักษณะ กล่าวคือการเผยแพร่อุดมการณ์อิสลามได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในการเปลี่ยนแปลงทรงคนะของมุสลิมในพื้นที่ศึกษาที่มีต่อมนุษย์และสรรพสิ่งในโลกให้เป็นไปตามอุดมการณ์อุดมการณ์อิสลามชัดเจนขึ้น เริ่มแยกแยะอำนาจของพระเจ้าออกจากอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ ที่เคยเชื่อถือสืบต่อมาแต่เดิม เริ่มลงเลในการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อในอำนาจอื่นๆ (นอกจากพระเจ้า) อย่างเปิดเผย เริ่มมีค่านิยมในความสามัคคีและความไว้วางใจในมุสลิมด้วยกันมากขึ้น เช่น เมื่อชาวมุสลิมเดินทางไปในชุมชนมุสลิมอื่นๆ จะได้รับการต้อนรับและปฏิบัติที่ดีแม้ว่าจะไม่รู้จักมาก่อนหรือไม่ได้เป็นเครือญาติก็ตาม

อุดมการณ์อิสลามได้เข้ามาเป็นเจื่อนไขสำคัญในการสร้างสำนักในความเป็นมุสลิมหรืออิสลาม ในสมัยดั้งเดิมอยู่ในสภาพที่หลวม บางคนเป็นมุสลิมเพียงแต่ชื่อ บางคนเป็นเพราะพ่อแม่เป็นมุสลิม แต่เมื่อถึงยุคนี้ อุดมการณ์ดังกล่าวกระตุ้นให้เกิด“สำนักในความเป็นมุสลิม” หรือ“สำนักในความเป็นพี่น้องของชาวมุสลิม” ซึ่งเป็นสำนักที่สร้างความชัดเจนว่า ตนเองควรจะมีบทบาทหน้าที่และปฏิบัติตนอย่างไรต่อพี่น้องชาวมุสลิมและคนอื่น จึงจะเดินทางไปถึงเป้าหมายหรืออุดมการณ์ของอิสลามได้

(2) อุดมการณ์ศาสนาสากล

อุดมการณ์ศาสนาสากล หมายถึง หลักการของศาสนาต่างๆ นั้นแท้จริงแล้วมุ่งหวังในสิ่งเดียวกัน คือ ให้ศาสนิกชนของตนๆ เป็นคนดี มีศีลธรรม ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่นอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ ความมุ่งหวังดังกล่าวนี้เป็นอันเดียวกันในทุกๆ ศาสนา ถือเป็นอุดมการณ์ที่เป็นสากล คือ มีอยู่เหมือนกันในทุกๆ ศาสนา อุดมการณ์ดังกล่าวเริ่มถูกนำมาใช้ในประเทศไทยชัด

เจนขึ้นหลังจากการเปลี่ยนแปลงการเมืองการปกครอง ปี พ.ศ. 2475 ทั้งนี้เพื่อเน้นให้เห็นสิทธิของบุคคลและสังคมตามระบอบประชาธิปไตย และที่หมายปลายทางของศาสนาทุกๆ ศาสนาว่ามุ่งสร้างสรรค์สังคมให้เข้าถึงสิ่งเดียวกัน เช่น ศาสนาพุทธ ศาสนาอิสลาม ศาสนาพราหมณ์ และศาสนาอื่นๆ ล้วนมีเป้าหมายการสอนให้คนทุกคนเป็นคนดี ประสงค์จะนำคนไปสู่ความดีงามเช่นเดียวกัน ในพื้นที่ศึกษาในยุคนี้นี้ พระสงฆ์กับโต๊ะอิหม่าม จึงมีการแลกเปลี่ยนทัศนะและประสบการณ์กันมากขึ้น โต๊ะอิหม่ามบางคนที่มีความรู้ความสามารถได้เป็นที่เคารพนับถือของชาวไทยพุทธด้วย เช่นเดียวกับพระสงฆ์บางรูปได้เข้าไปพัฒนาในชุมชนชาวไทยมุสลิม เช่น ดัดถนนหนทาง พัฒนาการศึกษาทางโลก ช่วยเหลือเรื่องการรักษาพยาบาล เป็นต้น เป็นการสร้างรากฐานหรือฐานคิดที่ไม่ก่อให้เกิดความแตกแยก แม้จะมีความแตกต่าง

(3) การช่วยเหลือของมุสลิมจากชุมชนอื่นๆ ทั้งในและนอกประเทศ

การช่วยเหลือของมุสลิมจากชุมชนอื่นๆ ทั้งในและนอกประเทศ หมายถึงความช่วยเหลือจากพี่น้องมุสลิมจากชุมชนอื่นๆ โดยรอบพื้นที่ศึกษา ทั้งในและต่างประเทศ เป็นต้นว่า ความช่วยเหลือของชาวมุสลิมจากเมืองปัตตานี จากประเทศมาเลเซีย และจากประเทศอื่นๆ เป็นปัจจัยสำคัญในการส่งเสริมให้อิสลามและชุมชนได้พัฒนาการไปในยุคนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องการศึกษาอิสลาม ชุมชนในพื้นที่ศึกษาได้รับความช่วยเหลือจากชุมชนดังกล่าวมาก ซึ่งการช่วยเหลือนี้นี้เป็นไปตามหลักการที่ว่า เมื่อกุลบุตรมุสลิมได้รับศึกษาอิสลามจนเข้าใจในระดับที่เรียกว่า “ฮาเล็ม” แล้ว จะต้องทำหน้าที่สอนผู้อื่นให้รู้ตาม เช่น ต้องกลับไปสอนอิสลามในชุมชนของตนเอง และหากไม่เช่นนั้นก็ต้องไปสอนในชุมชนอื่นๆ ชุมชนในพื้นที่ศึกษาได้รับการช่วยเหลือจากชุมชนอื่นๆ ตามหลักการนี้อย่างต่อเนื่องมาแต่อดีต นอกจากนี้ยังได้รับความช่วยเหลือด้านอื่นๆ อีกด้วย เช่น การอำนวยความสะดวก ให้การสงเคราะห์อนุเคราะห์แก่กุลบุตรในพื้นที่ศึกษาได้เดินทางไปพักอยู่อาศัยกับครอบครัวชาวมุสลิมในเมืองอื่นๆ หรือในชุมชนอื่นๆ นอกพื้นที่ศึกษา เพื่อการศึกษาเล่าเรียน เช่น ชุมชนเมืองจะนะ ชุมชนเมืองปัตตานี ชุมชนเมืองไทรบุรี และแม้ในตะวันออกกลางก็มี เช่น กรณีการอนุเคราะห์ให้เดินทางไปทำพิธีฮัจญ์ เป็นต้น

(4) อำนาจบารมีของผู้นำ

อำนาจบารมีของผู้นำ หมายถึง อำนาจของคุณค่า ความดีงาม ความสำคัญตามบทบาทหน้าที่ของผู้นำในระดับต่างๆ ของผู้นำที่เป็นมุสลิมในพื้นที่ศึกษา ซึ่งอำนาจเหล่านั้นอาจได้รับมอบหมายมาจากผู้ที่เกี่ยวข้อง เช่น จากประชาชน หรือจากผู้ที่มิอำนาจเหนือกว่า รวมถึงอำนาจที่ได้จากการประพฤติปฏิบัติชอบตามหลักอิสลามจนเป็นที่ไว้วางใจของประชาชน จึงได้อำนาจจากมติประชาชนให้ขึ้นเป็นผู้นำในระดับต่างๆ และกลายเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้อิสลามและชุมชนพัฒนาการไป

อำนาจบารมีของผู้นำในยุคนี้ ที่สำคัญๆ มักเป็นอำนาจบารมีในทางการเมือง การปกครอง ซึ่งสืบต่อมาจากยุคดั้งเดิม กล่าวคือยุคดั้งเดิมชาวไทยมุสลิมได้รับมอบอำนาจทางการเมืองการปกครองจากส่วนกลางหรือจากผู้กุมอำนาจให้เป็นผู้ดูแลปกครองพื้นที่ติดต่อกันมาเป็น เวลานาน ซึ่งอิสลามและชุมชนมีความเข้มแข็งและอ่อนแอไปตามอำนาจบารมีของผู้นำที่ได้รับมอบ อำนาจนั้น ครั้นสิ้นวาระคนนั้นๆ ลักษณะของอิสลามและชุมชนก็มีอันต้องเปลี่ยนแปลงไปอีก ครั้น มาถึงในยุคการศึกษาในครอบครัวซึ่งอยู่ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการ ปกครอง โดยในช่วงต้นของยุคนี้อิสลามและชุมชนยังคงอาศัยอำนาจบารมีของผู้นำที่สืบทอดมาแต่ เดิม ซึ่งยังคงมีอำนาจเหลืออยู่ในครอบครัวเครือญาติเชื้อสายของผู้นำคนสำคัญๆ เหล่านั้น ซึ่งอำนาจ บารมีเหล่านั้นกลายเป็นเงื่อนไขสำคัญของชุมชนในยุคต้นๆ แต่พอถึงช่วงกลางยุคนี้(ประมาณ พ.ศ.2475)อำนาจทางการเมืองการปกครองของส่วนกลางเปลี่ยนไป เกิดอำนาจอำนาจตามระบอบ ประชาธิปไตยเข้ามาแทนที่ จึงเป็นโอกาสให้อิสลามและชุมชนได้เริ่มต้นใช้สิทธิส่วนบุคคล ส่วน ครอบครัวและสังคมตามระบอบประชาธิปไตย ผู้นำชุมชนในยุคนี้จึงเริ่มใช้อำนาจอธิปไตยของชุม ชนตามสิทธิที่มีอยู่ เช่น เข้าไปมีส่วนร่วมในวิถีทางการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ในทุกระดับ “อำนาจความเป็นอิสลามและชุมชน” ที่ไม่เคยกล่าวถึงอย่างชัดเจนมาในยุคก่อนๆ เริ่ม มีตัวตนและมีพลังที่เกาะเกี่ยวกันอย่างหนาแน่นและเริ่มใช้เป็นข้อต่อรองอำนาจทางการเมืองการปก ครองได้มากขึ้น เช่น เมื่อคนส่วนใหญ่ในชุมชนหนึ่งๆ (หมู่บ้านหนึ่งๆ หรือตำบลหนึ่งๆ) เป็นชาว ไทยมุสลิม ผู้ที่จะเป็นผู้นำทางการเมืองการปกครองก็น่าจะเป็นชาวไทยมุสลิม แทนที่จะเป็นไปตาม คำสั่งของราชการ เป็นต้น ที่สำคัญอำนาจเหล่านี้เป็นปัจจัยส่งเสริมพัฒนาการอุดมการณ์อิสลามและ ชุมชนให้เริ่มมีความสำคัญเหนือกว่าความสัมพันธ์ทางสังคมในประเด็นอื่นๆ

อำนาจทางการเมืองการปกครองที่มาจากระบอบประชาธิปไตยในยุคนี้จึงเข้ามา เป็นปัจจัยเสริมสร้างตัวตนของชุมชน และรองรับหรือเป็นเสาค้ำให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง มั่นคง และมีความเป็นตัวของตัวเอง ด้วยการเปิดโอกาสให้สถาบันครอบครัวและสถาบันชุมชนเข้ามามีบทบาทสำคัญในการสร้างสรรค์ชุมชนแทนบุคคลที่เป็นมาแต่อดีต

(5) สำนักความเป็นไทยภายใต้พระบรมโพธิสมภารจักรีวงศ์

สำนักในความเป็นคนไทย หมายถึงความรู้สึกเป็นเจ้าของ ความหวงแหน ความ รู้สึกเป็นภาระหน้าที่ที่จะต้องปกป้องรักษา รวมถึงความรู้สึกมีเกียรติ มีศักดิ์ศรี ในความเป็นคนไทย ลักษณะของสำนักดังกล่าวนี้ปรากฏชัดเจนมาตั้งแต่สมัยดั้งเดิม(อาจจะเกิดขึ้นด้วยเหตุผลใดก็ตาม เช่น เพราะพื้นที่ศึกษาอยู่ใกล้กับส่วนกลางจึงมีความใกล้ชิด พึงพาอาศัยมาแต่โบราณ หรือเพราะคน ส่วนใหญ่มาจากกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีบรรพบุรุษเป็นคนไทยร่วมกัน ฯลฯ) สำนักดังกล่าวนี้ได้เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในสมัยนี้ได้พัฒนาการไป เช่น สำนักในความเป็น คนไทยทำให้ความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น ความเป็นเครือญาติ เกียรติยศ กลุ่มชาติพันธุ์ พรรคพวก เพื่อนฝูง ยังคงดำเนินการต่อไป ไม่มีความขัดแย้ง ไม่มองว่าคนต่างศาสนาเป็นคนอื่น แม้ว่าความ

สัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบต่างๆ เริ่มลดความเข้มข้นลง เนื่องจากสถานการณ์การเป็น “พี่น้องมุสลิม” ปรากฏขึ้นแทนที่ก็ตาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำนึกในความเป็นคนไทยในฐานะที่เป็นพสกนิกรในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวราชวงศ์จักรี ซึ่งมีอุปการะต่ออิสลามและชุมชนในพื้นที่มาตั้งแต่สมัยดั้งเดิม

(6) ความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดีต่อกันระหว่างศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ

ความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น ความสัมพันธ์ในระบบครอบครัวและเครือญาติ ความสัมพันธ์ในระบบการศึกษา ความสัมพันธ์ในระบบชุมชน ความสัมพันธ์ในระบบกลุ่ม เป็นต้น เป็นสิ่งที่ปรากฏชัดเจนในพื้นที่มาแต่สมัยดั้งเดิม (อาจจะเกิดขึ้นด้วยเหตุผลใดก็ตาม เช่น เพราะพื้นที่ศึกษาอยู่ใกล้กับส่วนกลางจึงมีความใกล้ชิด พึ่งพาอาศัยมาแต่โบราณ หรือเพราะคนส่วนใหญ่มาจากกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีบรรพบุรุษเป็นคนไทยร่วมกัน ฯลฯ) กลายเป็นเงื่อนไขสำคัญในพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในสมัยนี้ ทั้งนี้เพราะความสัมพันธ์ทางสังคมดังกล่าว ได้เกื้อกูลให้อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาอยู่ร่วมกับชุมชนหรือผู้คนที่เป็นศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ได้อย่างสันติสุข เพราะแม้ว่าจะนับถือศาสนาต่างกัน แต่ในทางสังคมแล้วมีความสัมพันธ์กันไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง เช่น เป็นเครือญาติ เป็นเกลอ เป็นเพื่อน เป็นเพื่อนบ้าน ฯลฯ

(7) ความมีน้ำใจ หรือ ความเป็นนักเลง

ความมีน้ำใจ หรือความเป็นนักเลง หมายถึง ความเป็นคนใจกว้าง มีใจโอบอ้อมอารีย์ มีใจอยากช่วยเหลือเอื้อเฟื้อเกื้อกูล เห็นอกเห็นใจ ร่วมสุขใจ ร่วมทุกข์ใจต่อเพื่อนบ้าน เพื่อนมนุษย์ ซึ่งเป็นเงื่อนไขพื้นฐานที่มีผลต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคสมัยนี้ กล่าวคือความมีน้ำใจกลายเป็นพลังสำคัญในการประสานอิสลามและชุมชน กับชุมชนศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษาให้ร่วมแรงร่วมใจพัฒนาปัจจัยพื้นฐาน เช่น ถนนหนทาง ทำนบกั้นน้ำ เขื่อนฝาย ฯลฯ หรือแก้ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในท้องถิ่น เช่น ปัญหาโรคระบาด ปัญหาข้าวยากหามาแพง ปัญหาน้ำท่วม ปัญหาโจรผู้ร้าย ฯลฯ ให้ลุล่วงไปได้ เครื่องมือเครื่องใช้ วัสดุข้าวของหาย มักจะใช้เงื่อนไขดังกล่าวนี้แก้ปัญหา รวมถึงการสร้างถนนหนทาง การจัดงานประเพณี หรืองานอื่นๆ เช่น งานแต่งงาน นักเลงชุมชนอื่นเอากับข้าวมาให้โดยไม่คิดมูลค่า เป็นต้น

(8) การประกอบอาชีพ

การประกอบอาชีพ หมายถึงการทำมาหากินเลี้ยงชีพ เป็นต้นว่าการทำนา การทำสวน การทำประมง เป็นเงื่อนไขสำคัญในการส่งเสริมให้เกิดพัฒนาการด้านต่างๆ ของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา ขึ้นอย่างน้อย 3 ลักษณะ ด้วยกัน คือ (1) มีความเกื้อกูลแลกเปลี่ยนผลิตในหมู่ผู้ประกอบอาชีพแตกต่างกัน ชาวไทยมุสลิมส่วนใหญ่นิยมประกอบอาชีพประมง ขณะที่ชาวไทยศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ นิยมประกอบอาชีพทำนา ชาวไทยมุสลิมเอาปลาามาแลกข้าว ชาวไทยศาสนิกชนอื่นๆ เอาข้าวมาแลกปลา เป็นการเกื้อกูลสิ่งของจำเป็นในการบริโภคในชีวิตประจำวัน ทำ

ให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ ไม่แย่งชิงทรัพยากร ไม่ขัดแย้ง (2) มีความร่วมมือในหมู่ผู้ประกอบอาชีพเหมือนกัน ชาวไทยมุสลิมจำนวนหนึ่งที่นิยมทำนาเป็นอาชีพหลักเช่นเดียวกับชาวไทยที่เป็นศาสนิกชนอื่นๆ อยู่ในพื้นที่เดียวกันหรือพื้นที่ใกล้เคียงกัน ทั้งสองฝ่ายได้ร่วมมือกันพัฒนาเหมืองฝาย ทำนบกั้นน้ำ รวมถึงการช่วยเหลือแรงงานซึ่งกันและกัน เพราะไม่เช่นนั้นแล้วจะไม่สามารถจัดการสิ่งต่างๆ ในไร่นาให้ประสบความสำเร็จได้ (3) มีการแลกเปลี่ยนปัจจัยการผลิตในการประกอบอาชีพ เช่น พันธุ์ข้าว พันธุ์ไม้ ที่ดิน เครื่องมือ วัว ควาย พาหนะ เป็นต้น เป็นเงื่อนไขให้มีการแลกเปลี่ยนด้านอื่นๆ และรวมพลังเพื่อพัฒนาชุมชนไปด้วยกัน

พัฒนาการเหล่านี้นำไปสู่การอยู่ร่วมกันของผู้คนในชุมชนอย่างสงบร่มเย็นและพอเพียง และที่สำคัญคือช่วยให้ชุมชนเกิดพลังที่จะก้าวไปข้างหน้าอย่างสมดุล

(9) เหตุการณ์สำคัญเกี่ยวข้องกับอิสลามและชุมชน

ในยุคการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442 – 2487)มีเหตุการณ์สำคัญต่างๆ ที่เกิดขึ้นเป็นเงื่อนไขให้ลักษณะต่างๆ ของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาได้พัฒนาการไป หลายเหตุการณ์ เป็นต้นว่า

ปี พ.ศ.2445(ร.ศ.120) ประกาศเก็บภาษีพื้นที่ภาคใต้ตามระเบียบกระทรวงการคลัง มีผลต่อการปรับตัวของครอบครัวและชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษาหลายด้าน เพราะกระบวนการเก็บภาษีก่อให้เกิดความไม่เป็นธรรมขึ้นหลายประการ ระบบอุปถัมภ์ ระบบพวกพ้องมีผลต่อการเสียภาษีด้วย นั่นคือใครเป็นพรรคพวกของผู้เก็บภาษี มักได้รับการปฏิบัติอย่างดี มีการลดหย่อนผ่อนผันให้ ส่วนคนที่ไม่ได้เป็นพรรคพวกมักจะถูกเข้มงวด และคิดภาษีอย่างไม่เป็นธรรม

ปี พ.ศ.2448 รัชกาลที่ 5 ประกาศเลิกทาส มีผลทำให้ระบบการใช้คนในครัวเรือนต้องเปลี่ยนไป เดิมครัวเรือนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจ(และสังคม)ดี มักจะขอลูกหลานจากเครือญาติมาไว้ใช้แรงงานในครัวเรือน ในไร่นา และใช้ไปจนกว่าเติบโตเป็นหนุ่มเป็นสาว แต่งงานออกเรือนจึงจะเป็นไทย ซึ่งการใช้แรงงานในลักษณะนี้แตกต่างจากระบบทาสโดยทั่วไปตรงที่อ้างว่าเป็นเครือญาติ ต้องช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และผู้ที่รับเอาแรงงานไปอยู่ก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้มีบุญคุณด้วย เมื่อมีการประกาศให้เลิกทาส ระบบการเลี้ยงคนไว้ใช้ก็ค่อยๆ เลิกหายไปด้วย ครอบครัวที่เคยยิ่งใหญ่มาก่อนบางส่วนจึงอ่อนแอลง เช่น ครอบครัวหะนาง ที่บ้านควนในช่อง ที่เดิมเคยเป็นศูนย์รวมทางเศรษฐกิจ สังคมของชุมชน แต่หลังจากที่ถูกหลานจากไปตามประกาศดังกล่าว ครอบครัวก็เสื่อมถอยลง

ปี พ.ศ.2449 รัชกาลที่ 5 ยุบหัวเมืองทั้ง 7 ให้เหลือ 4 เมือง และยกขึ้นเป็นมณฑลปัตตานี มีผลทางด้านจิตวิทยาต่อชุมชนมุสลิมในพื้นที่รอบทะเลสาบสงขลาในแง่ที่เป็นผู้นับถือศาสนาเดียวกัน เป็นกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน เคยไปมาหาสู่กัน และคนในพื้นที่ปัตตานีในสมัยนี้เข้ามาอยู่ในชุมชน มาสอนศาสนา มาทำมาหากินอยู่ในพื้นที่ด้วย ทำให้มีความระมัดระวังให้การแสดงออกซึ่งความสัมพันธ์ เพื่อป้องกันไม่ให้เป็นที่จู่โจมเล็งจากทางราชการ

ในช่วงเวลานี้มีการตัดถนนเชื่อมเมืองสงขลา กับเมืองนครศรีธรรมราช ตัดถนนสายสงขลา - จะนะ - เทพา ถึงเมืองหนองจิก (ช่อมถนนสงขลา-ไทรบุรี เดิม ที่สร้างตั้งแต่ปี พ.ศ.2409 สมัยรัชกาลที่ 4) ซึ่งมีผลต่อชุมชนมุสลิมในพื้นที่โดยตรง คือทำให้สามารถติดต่อสัญจรกับชาวไทยมุสลิมในพื้นที่อื่นๆ ได้สะดวกยิ่งขึ้น เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างชุมชนและระหว่างประเทศได้กว้างขวางและรวดเร็วมากขึ้น

ปี พ.ศ. 2450 มีการสร้างทางรถไฟสายใต้และเปิดเดินรถในปี พ.ศ.2460 ทำให้พัฒนาการของอิสลามและชุมชนด้านต่างๆ ในพื้นที่ศึกษาเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ชาวไทยมุสลิมในพื้นที่สามารถติดต่อกับพี่น้องชาวไทยมุสลิมในพื้นที่อื่นๆ และในต่างประเทศได้อย่างสะดวกรวดเร็วขึ้น การไปมาหาสู่และการแลกเปลี่ยน รวมถึงการศึกษาศาสนาเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น รายได้จากผลผลิตต่างๆ ก็สูงขึ้น รถไฟจึงเป็นสื่อหรือพาหนะที่น่าพึงใจต่างๆ เข้ามาสู่ชุมชนแล้วทำให้อิสลามและชุมชนเกิดพัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว

ปี พ.ศ.2462 ภาวะชุมชนหาดใหญ่ในฐานะศูนย์กลางทางการค้า การตลาด และศูนย์รวมผู้คน เพราะเป็นชุมทางรถไฟและรถยนต์ เริ่มมีความชัดเจนขึ้น ผู้คนในพื้นที่ศึกษาเริ่มให้ความสนใจ ให้ความสำคัญกับเมืองหาดใหญ่แทนทะเลสาบมากขึ้น หาดใหญ่สร้างทางเล็กลำใหม่ในการทำมาหากิน การดำรงชีพ และให้ความหวังในการอยู่รอดท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงมากขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม ผู้ที่ปรับตัวย้ายเข้ามาอยู่ในหาดใหญ่กลุ่มแรกเป็นคนไทยเชื้อสายจีน ต่อมาจึงเป็นคนไทยพุทธ และคนไทยมุสลิมในสมัยต่อมา

ปี พ.ศ.2465 อับดุลกาเดร์ ก่อถกบดขึ้นที่หมู่บ้านน้ำใส ทำให้เกิดภาวะตึงเครียดขึ้นโดยรอบทะเลสาบสงขลาด้วย ในฐานะที่เป็นชาวไทยมุสลิมด้วยกัน เช่น ส่วนกลางไม่ไว้วางใจในชุมชนเหมือนที่เคยเป็นมา และมีการปฏิบัติต่อชาวไทยมุสลิมด้วยท่าทีไม่ไว้วางใจ ไม่ให้เกียรติหรือเคลือบแคลงขึ้น

ปี พ.ศ.2466 รัชกาลที่ 6 ออกประกาศให้ข้าราชการปฏิบัติตนต่อชาวไทยมุสลิมอย่างดี (ร.6 อยู่ช่วง 2453-2468) มีผลต่อชาวมุสลิมในพื้นที่โดยตรง ทำให้ได้รับการปฏิบัติจากเจ้าหน้าที่ขึ้น มีโอกาสและเวลาในการปรับเปลี่ยนสิ่งต่างๆ ได้มากขึ้น

ปี พ.ศ.2475 เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองประเทศ จากการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นแบบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข มีผลต่อท้องถิ่นโดยตรง คือ ทำให้เกิดโอกาสแก่ชาวไทยมุสลิมในพื้นที่สามารถเข้าร่วมทำงานทางการเมืองในระบบประชาธิปไตยได้โดยตรง ชาวไทยมุสลิมเกิดความตื่นตัวทางการเมืองและสิทธิเสรีภาพมากขึ้น และได้เข้าไปมีส่วนร่วมสำคัญในการปกครองประเทศโดยวิถีทางการเมืองด้วย ที่สำคัญคือ ชาวไทยมุสลิมสามารถอ้างสิทธิตามรัฐธรรมนูญ มาปกป้องกรณีต่างๆ ได้

ปี พ.ศ.2476 รัฐแบ่งมณฑลปัตตานีออกเป็น 3 จังหวัด คือ จังหวัดปัตตานี จังหวัดยะลา นราธิวาส และอพยพผู้คนไปอยู่ที่ตำบลคลองเคียน อูฐยา ทำให้คนในพื้นที่ต้องปรับ

ตัวในการติดต่อกับญาติและเครือข่ายการสอนศาสนาในพื้นที่อื่นๆ ครูสอนศาสนาหลายคนต้องเดินทางกลับภูมิลำเนาเพราะถูกเพ่งเล็งว่าเป็นพวกยุยงให้เกิดความไม่สงบขึ้นในท้องถิ่น

ปี พ.ศ. 2481-2487 สมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี ได้ปฏิบัติวัฒนธรรม และเข้มงวดกับกฎเกณฑ์ต่างๆ ทำให้เกิดการปรับตัวทางวัฒนธรรมขนานใหญ่เช่นเดียวกับชุมชนไทยพุทธ กลายเป็นโอกาสให้เกิดการสะสางความเชื่อ และการนับถือสิ่งต่างๆ ที่ไม่ตรงกับหลักการอิสลามออกไป เช่น พิธีดาบยาระนม พิธีการบวชนางไม้ เป็นต้น แต่ก็ไม่ได้สิ้นเชิง ยังมีหลายชุมชนเชื่อถืออยู่ และได้เลิกไปในสมัยต่อมา

ปี พ.ศ.2484 รัฐบาลไทยร่วมกับกองทัพญี่ปุ่นประกาศสงครามกับฝ่ายพันธมิตร เกิดความยุ่งยากในการดำเนินชีวิตของคนในพื้นที่ศึกษาทั้งชาวไทยพุทธ ชาวไทยมุสลิม ต้องคอยหลบภัยญี่ปุ่น ต้องคอยหนีทหาร ขว้ายากมากแพง และมีคนแปลกหน้าเข้ามาพึ่งพาในชุมชน เช่น ชาวชะวาที่หนีกองทัพญี่ปุ่นเข้ามาพึ่งชาวบ้านในชุมชน เป็นต้น ขณะเดียวกันฝ่ายเจ้าหน้าที่ของไทยก็ไม่เข้มแข็ง พึ่งพาอาศัยไม่ได้ทุกด้าน ชาวบ้านจึงใช้วิธีการอยู่แบบหลบซ่อนตามสถานการณ์

ปี พ.ศ.2487 ปีที่ญี่ปุ่นแพ้สงคราม ทหารญี่ปุ่นที่เป็นแขกชะวา ไม่ยอมกลับ หนีกองทัพญี่ปุ่นมาอยู่ในชุมชนมุสลิม แต่งงานมีลูกหลานสืบมาถึงปัจจุบันหลายคน ในปีนี้ภาวะความอดอยากยากจนอันเนื่องมาจากภาวะสงครามก็ยังคงมีอยู่ ชุมชนจึงต้องอาศัยความเป็นที่เป็นนื้อหรือระบบเครือญาติ พรรคพวกเพื่อนฝูง มาจัดการกับปัญหาต่างๆ เช่น ชาวบ้านควนเคี่ยมมีอาชีพทำนา ส่วนหมู่บ้านบางม่วงทำประมง ชาวบ้านบางม่วงเอาปลาไปขายหรือแลกข้าวที่บ้านควนเคี่ยม ทำให้ทั้งสองหมู่บ้านดำรงชีพอยู่ได้ในสมัยนั้น(สมัยต่อมาชาวบางม่วงทำการประมงไม่ได้ผลดี จึงต้องเปลี่ยนอาชีพมาทำนาแทนการหาปลาในทะเล)

ในช่วงเวลาดังกล่าวยังมีเหตุการณ์อื่นๆ อีกมากที่เกิดขึ้นและมีผลต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา เช่น ประกาศของรัฐในการจัดตั้งหน่วยการปกครองหรือแบ่งเขตการปกครอง เช่น การจัดตั้งอำเภอเขาชัยสน ซึ่งแยกจากอำเภอปากพะยูน ที่ตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2432 รวมไปถึงการแบ่งแยกเขตตำบล หมู่บ้าน ที่ซึ่งทำให้พื้นที่บางชุมชนได้ผู้นำคนใหม่ที่เป็นชาวไทยมุสลิมเนื่องจากในหมู่บ้านดังกล่าวมีชาวไทยมุสลิมเป็นประชากรส่วนใหญ่ของพื้นที่ เป็นต้น

เหตุการณ์ต่างๆ ทางประวัติศาสตร์ดังกล่าวข้างต้นนี้เข้ามาเป็นเงื่อนไขในการขับเคลื่อนอิสลามและชุมชนในพัฒนาการไปในหลายๆ ลักษณะ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง“สถาบันครอบครัว” เหตุการณ์ต่างๆ เหล่านี้มีส่วนส่งเสริมให้สถาบันครอบครัวในชุมชนมีความเข้มแข็ง และมีบทบาทสำคัญ ในฐานะที่พึ่งพา ที่พึ่งพิงและเป็นศูนย์กลางของชีวิตชุมชนแทนปัจเจกชนที่มีอำนาจบาปเป็นร่มโพธิ์ร่มไทรในยุคดั้งเดิม

(10) ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ

ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ เป็นเงื่อนไขสำคัญที่สร้างความมั่นคง ความเข้มแข็งและการปรับตัวเปลี่ยนแปลงเป็นพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในยุคนี้ กล่าวคือ ในพื้นที่ที่ทรัพยากรธรรมชาติมีความอุดมสมบูรณ์ การใช้ทรัพยากรธรรมชาติเป็นไปในลักษณะที่ไม่ต้องพึ่งพาเทคโนโลยีที่สูงมากนัก ส่วนในพื้นที่ที่ทรัพยากรธรรมชาติเบาบาง จะต้องอาศัยเทคโนโลยีสูงแล้ว เช่น การทำการประมงในพื้นที่ทะเลสาบตอนกลางและตอนบน ในยุคนี้ยังมีกึ่งปลาอุดมสมบูรณ์ เครื่องมือที่ใช้จึงยังเป็นแบบพื้นบ้านดั้งเดิม เช่น ไซ แห เป็นต้น ส่วนในพื้นที่ทะเลสาบตอนล่างกึ่งปลาเริ่มหาได้ยาก จึงต้องนำเครื่องมือที่มีประสิทธิภาพสูงเข้ามาใช้ เช่น นำโบลัดักกึ่งปลาจากปัตตานีมาใช้โดยชาวประมงที่มาจากปัตตานี และโบลัด้อยๆ กระจายไปสู่ชาวประมงในบริเวณทะเลสาบตอนกลางและตอนบนในสมัยต่อมา

ส่วนพื้นที่บนบกก็เช่นเดียวกัน ในพื้นที่บริเวณเทือกเขาบรรทัด ยังมีที่ว่างกร้างว่างเปล่ามาก ลักษณะการใช้พื้นที่จึงเป็นไปอย่างเสรี ไม่จำเป็นต้องใช้เทคโนโลยีที่มีประสิทธิภาพมากนัก ลำพังใช้จอบ เสียม มีดพร้า แรงงานวัวควาย แรงงานคน และดำเนินการไปตามจังหวะของฤดูกาลก็เพียงพอแล้ว ต่างจากพื้นที่บริเวณใกล้ทะเลสาบ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ผู้คนอาศัยอยู่หนาแน่นกว่า การใช้พื้นที่เข้มข้นกว่า จึงต้องการเพิ่มผลผลิตต่อพื้นที่ให้สูงขึ้น และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติสิ้นเปลืองเร็วกว่าในพื้นที่บริเวณเทือกเขาบรรทัด เช่น การทำนาต้องใช้มูลค้างควาใส่บำรุงข้าวกล้าแล้ว เริ่มสร้างทำนบกั้นน้ำและเหมืองฝายแล้ว ขณะที่ในพื้นที่บริเวณเทือกเขาบรรทัดยังไม่ต้องใช้ อย่างนี้เป็นต้น ซึ่งนำไปสู่บทสรุปที่ว่าผู้คนที่อยู่ในชุมชนบริเวณเทือกเขาบรรทัดเป็น “โหมเหนื่อ” คือ ค้อยความเจริญกว่า “โหมเล” คือผู้คนที่อยู่อาศัยในชุมชนใกล้ทะเลสาบ

อย่างไรก็ตาม ระดับของทรัพยากรธรรมชาติในทุกพื้นที่ในยุคนี้ยังมีความอุดมสมบูรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกึ่งปลาในทะเลสาบ ยังมีความสมบูรณ์เพียงพอที่จะผูกมัดใจคนให้เพเลิดเพลินอยู่กับทะเลจนลืมคิดถึงอนาคต และนำไปสู่พัฒนาการที่เป็นปัญหาในยุคต่อมา คนในชุมชนปัจจุบันเล่ากันว่าในยุคนี้ ชาวบ้านที่หาอาชีพทำประมง ตั้งคำถามต่อคนทำไร่ทำนาที่พยายามจะส่งลูกให้เรียนหนังสือว่า

“คิดว่าเมื่อลูกเรียนจบแล้วกลับมาทำงานจะได้เงินเดือนเท่าไร ?

ได้เงินเท่าเงินเดือนนายอำเภอหรือ ?

ถ้าได้เท่านั้น โหมเราลงเลสามวันก็ได้เท่ากันแล้ว

บางที่ได้มากหวาเหล่า..”

นี่คือตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นเงื่อนไขสำคัญของความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติในทะเลที่ช่วยให้พัฒนาการของอิสลามและชุมชนเป็นไปในลักษณะที่เสียโอกาสในยุคสมัยต่อมา และขณะเดียวกันเงื่อนไขนี้ได้สร้างสายใยความผูกพันผูกมัดผูกมัดผู้คนในพื้นที่ไว้

กับทะเลสาบอย่างเหนียวแน่น จนไม่เปิดโอกาสให้ลูกหลานได้ศึกษาเล่าเรียนเหมือนเช่นในบางแห่งที่แห้งแล้งกันดาร

(11) ค่านิยมทางการศึกษา

ค่านิยมทางการศึกษา ซึ่งหมายถึงการศึกษาเรียนรู้ทั้งทางโลก ที่จัดการโดยรัฐ และการศึกษาทางธรรมที่จัดการโดยวัด เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ผลักดันให้อิสลามและชุมชนต้องปรับตัวและเปลี่ยนแปลงค่านิยมทางการศึกษาด้วย เช่น การที่วัดเริ่มมีบทบาทในการจัดการศึกษา ทั้งทางโลกและทางธรรมอย่างเป็นระบบขึ้น เป็นบทเรียนให้ชุมชนมุสลิมต้องจัดระเบียบการเรียนรู้ทางศาสนา ซึ่งส่งผลให้เกิดการยกระดับการเรียนจากครอบครัวมาเป็นปอเนาะในยุคต่อมา ระบบการศึกษาศาสนาของพระสงฆ์ก็มีส่วนสำคัญที่ผลักดันให้อิสลามและชุมชนจัดการศึกษาให้เป็นระบบระเบียบมากขึ้น ขณะเดียวกัน ค่านิยมในการเรียนทางโลกที่ซึ่งเรียนแล้วได้มีโอกาส “เป็นเจ้าคนนายคน” กลับมามีบทบาทสำคัญในท้องถิ่น สร้างชื่อเสียงแก่วงศ์ตระกูล เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ก่อให้เกิดพัฒนาการขึ้นด้วย

(12) การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ

การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ เป็นต้นว่าการสร้างทางรถไฟ การสร้างทางรถยนต์ในเมืองและเชื่อมระหว่างเมือง(ซึ่งกลายมาเป็นถนนสายเพชรเกษมในสมัยต่อมา) การสร้างสาธารณูปโภคและการสร้างสถานพยาบาลขึ้นในชุมชน รวมถึงการมอบอำนาจให้กลไกต่างๆ ของรัฐสามารถปฏิบัติการบางอย่างได้ เป็นเงื่อนไขสำคัญให้อิสลามและชุมชนพัฒนาการลักษณะด้านต่างๆ เป็นต้นว่าการขยายตัวของชุมชนมุสลิมในยุคดั้งเดิมมักกระจายไปตามบริเวณริมทะเลสาบ แต่เมื่อมีการสร้างทางรถไฟ ชุมชนมุสลิมเริ่มเกิดขึ้นในบริเวณใกล้สถานีรถไฟด้วย เช่น บริเวณบ้านดินลาน อำเภอหาดใหญ่ เป็นต้น นอกจากนี้โครงสร้างพื้นฐานช่วยให้ชุมชนมุสลิมและชุมชนที่เข้าถึงได้ยากหลายแห่งกลายเป็นศูนย์กลางการเดินทางและเริ่มเป็นศูนย์กลางการค้าขายขึ้นในยุคนี้ เช่น ชุมชนหาดใหญ่ ซึ่งเป็นชุมทางรถไฟ และทางรถยนต์ที่รัฐได้สร้างขึ้นในยุคนี้และได้ขยายตัวพัฒนาการไปสู่ยุคต่อมา ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ก่อให้เกิดพัฒนาการด้านต่างๆ ของอิสลามและชุมชนในยุคนี้

โดยสรุป เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ลักษณะต่างๆ ของอิสลามและชุมชนพัฒนาการไปได้แก่ อุดมการณ์อิสลาม อุดมการณ์ศาสนาสากล การช่วยเหลือของมุสลิมจากชุมชนอื่นๆ ทั้งในและต่างประเทศ อำนาจบารมีของผู้นำ สำนึกความเป็นไทยภายใต้พระบรมโพธิสมภารจักรีวงศ์ ความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดีต่อกันระหว่างศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ความมีน้ำใจหรือความเป็นนักเลง การประกอบอาชีพ เหตุการณ์สำคัญในทางประวัติศาสตร์ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ค่านิยมทางการศึกษา และการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นเงื่อนไขให้ลักษณะต่างๆ ของ